

9

מדינת ישראל

נושד ראש הממשלה

החוקרה "בא"ה
במ"מ
מזכירות הממשלה
תאריך הדפוס: 09/03/2017

שם תיק: החורבה בית כנסת

מזהה פנימי: 7314/5-א

מזהה פריט: 000junh

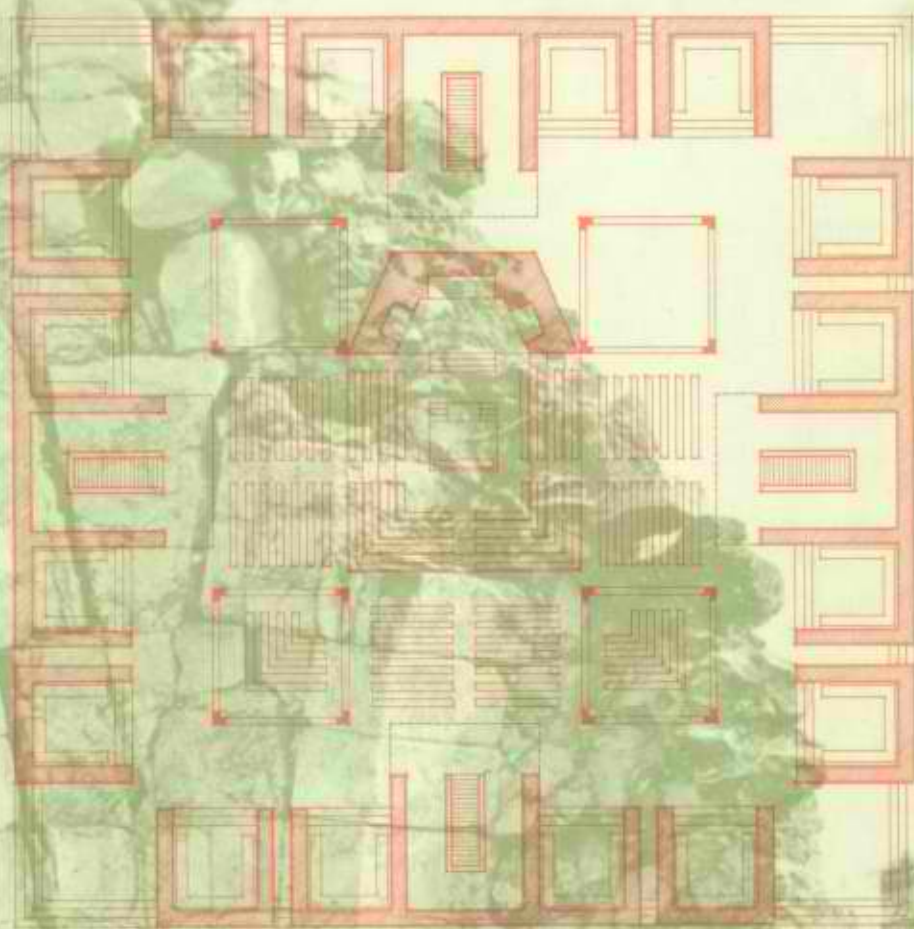
כתובת: 3-312-1-7-7

תאריך הדפוס: 09/03/2017

מוזכרות הממשלה

תיקון מזכירות הממשלה
1968
מתיחת המחור - ינואר 1968
1975
הסימת המחור - דצמבר 1975

מס' 4-1-1-161

הצעות והשגות לשיקום בית הכנסת "חורבת ר' יהודה החסיד"

החורבה בבנינה

הצעות והשגות לשיקום בית הכנסת "חורבת ר' יהודה החסיד"

משרד החינוך והתרבות / המחלקה לתרבות תורנית

ירושלים השלימה, תש"ל

דגם בית הכנסת 'חורבתי' ביחודה החסידי' טקסט ידני סר רישני.

"אמלאה החרבה"

יחזקאל כו, ב

לעיון על ה"חורבה" בבנינה — שיקום חורבת רבי יהודה החסיד, שמור מקום ייחודי במערכת השאלות והמחשבות אשר צפו ועלו עם מלחמת הפדות ונאלת ירושלים. אמנם עימותה המוחשי של האומה עם האתרים עתירי מורשת אמונה ונבורה תובע בכל מקום המשך של בנין ויצירה. ברם, בדרך-כלל המשמעות הנלוויה של בנין ויצירה אלה היא מעשית, יישובית, אם גם טומן פועל זה בחובו סיכוי לתחיה רוחנית אמונית. ואילו זו הפעם, במפגש עם הייעוד של החייאת ה"חורבה", עומדים אנו עין בעין עם יצירה שתוכה כברה — רוחנית מקודשת: הקמת מקדש מעט לאומה במכורה ובתפוצה.

ועוד מימד יש בעיון זה שהוא בחינת הוראה למקומו ולשעתו, ויחד עם זה הוראה למקומות הרבה ולימי דור. במהלכי התחיה הרוחנית-אמונית — הן בתכניה העיוניים והן בהתגלמותה המוחשית — מתמודד הדור עם הברירה: החייאת העבר = בנין העתיד. והרי זה הברירה התיכון של העיון על ה"חורבה" בבנינה: חובת הנאמנות למה שהיה ויניקה מעבר זה ומהשראתו, והכורח לבנות בנין של עתיד למען יהיה בית יוצר לנשמת האומה וחוויתה אחוזה בנוף של ההווה ושל העתיד. מאבק זה, כהיותו מלווה כובד-ראש ודרך-ארץ לגבי ערכים וסמליהם, וחרדה לרציפות ולאזון נכון בין עבר ועתיד, נושא בתוכו חזון וייעוד למאמין ולאמן ב"דורנו.

לגופו של הדיון עצמו מן הראוי שיוזכר דבר השייך לסמיכות ענין ה"חורבה" ל"כותל": ממהותה וגורלה של היהדות, כי הכותל, האתר המקודש ביותר שמלווה את האומה בגלותה ובנאלתה, הוא בעיצומו — סמל של מקדש, ללא תמונה של בנין. כאילו בא ללמד על צו שביסודי היהדות להימנע מכל תמונה בעבודת ה' ולעבוד לו לבדו. כהמשך לכך הרי מקום התפילה המקודש ביותר בעיר הקודש, גם בבנינו, נשא את התואר "חורבה" — תואר, שעם הכוונות האחרות שבו, רומז הנהו כביכול להתמשטות הבנין מגשמייתו. עובדה מהותית זו מן הנכון שתנחה גם את העיון על שיקומה של ה"חורבה", כדי שבדרך לבנין של ה"חורבה" לשם מקדש מעט נהלך ברגש.

המחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות מנישה בזה קובץ הרצאות מסימפוזיון "שיקום בית-הכנסת חורבת רבי יהודה החסיד" ומאמרים הקשורים לנושא הדיונים.

הסימפוזיון התקיים במסגרת הכינוס השנתי השלישי לאמנות יהודית דתית על הנושא "עיצוב פנים בית-הכנסת" בחנוכה תשכ"ט בבית האמנים, ירושלים.

הקובץ נערך על-ידי הארכיטקט דוד קאסוטו.

עריכה גרפית — צבי שטיינר-פיני — המחלקה לתרבות-תורנית, משרד החינוך והתרבות, ירושלים.

©

כל הזכויות שמורות

צילום, לוחות והדפסה : דפוס סיון בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים :

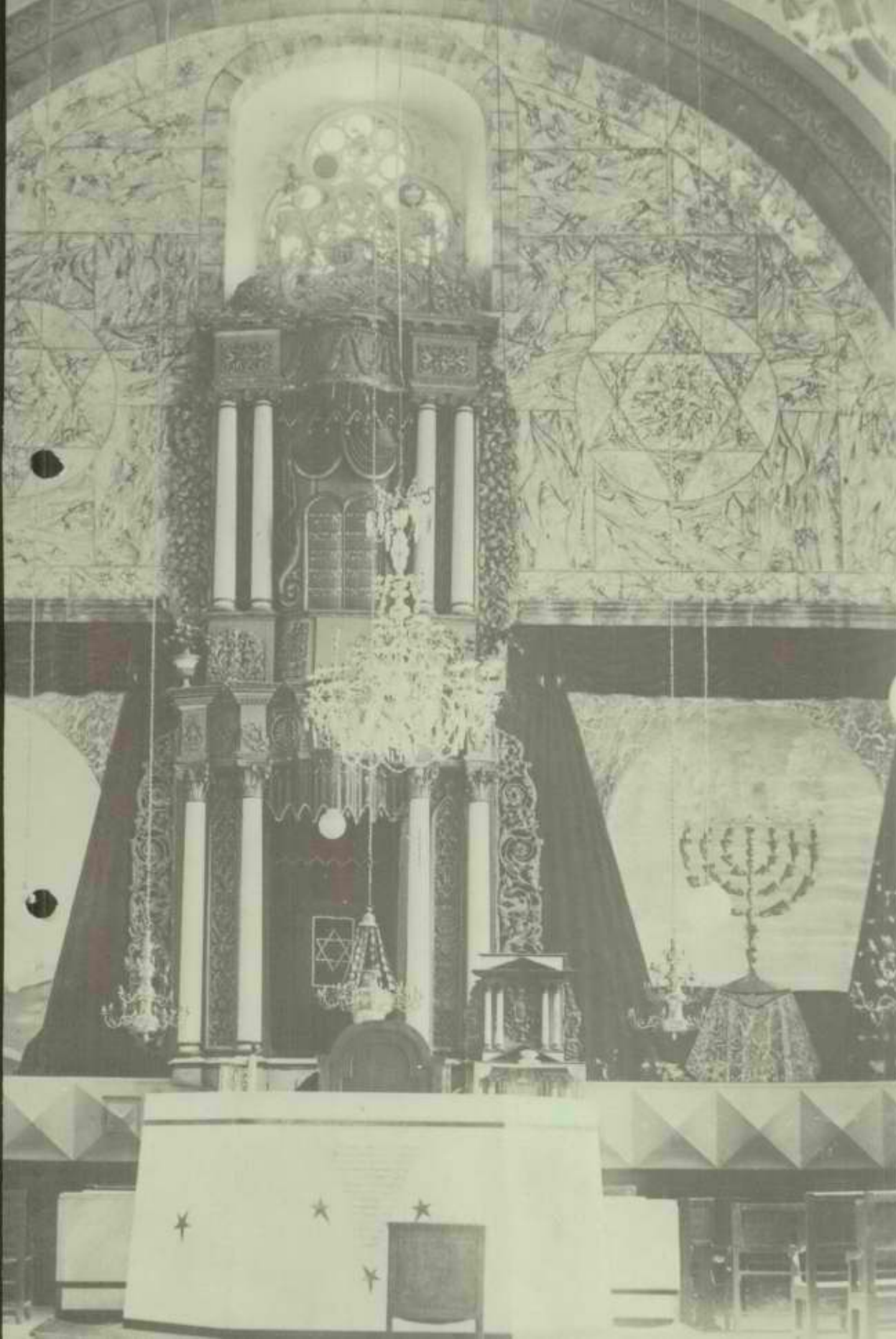
- 7 לתולדות בית-הכנסת "החורבה"
הרב מרדכי הכהן

שיקום "החורבה" — סימפוזיון

- 22 הרב שארי-שוב כהן
22 אדריכל רם כרמי
33 אדריכל דוד קאסוטו
35 אדריכל דוד רוניק

תגובות לסימפוזיון על שיקום "החורבה"

- 41 "החורבה" לא נחרבה — יהודה האזרחי
54 ירושלים — עיר חיה — אדריכל דן אלרוד
57 פנינו לקראת הבאות — הרב זאב גוטסוולד
61 בית-כנסת "החורבה" — אתמול, היום ומחר
אדריכל אחוד מנצ'ל

ארון הקודש, הבימה, וקיר
הסגור של ביהמ"ל "החורבה" וקיר

לתולדות בית הכנסת "החורבה"

הרב מרדכי הכהן

כתב הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי (מצאצאיו של הגאון ר' שמואל סלנט, ובמשך עשרות בשנים ראש הנבאים והמנהלים של תלמוד תורה וישיבת עץ חיים) וזו לשונו :

"הנני להביא פה קיצור השתלשלות והתפתחות אחד מעמודי הישוב החדש שבירושלים אשר על עמוד זה מונחת אבן שתיה שממנה הושתת הישוב הנוכחי לקהלות אשכנזים, רוב מנין ובנין בארצנו הקדושה, תבנה ותכונן. וקורות שלו משולבים עם קורות הישוב הקדוש בכלל. העמוד הזה הנהו חצר רבי יהודה החסיד זצ"ל. מרכז הקהל ומקום התורה והתפלה לעדת האשכנזים יצרו ולבתי התלמוד תורה וישיבת עץ חיים."

ואכן, במשך תקופת של למעלה ממאה שנים, היינו, מאז התחדשות הישוב היהודי אשכנזי בירושלים, בשנת תקע"ב (1812), עד לערך שנת תר"פ (1920) שימשה חצר ה"חורבה" מעין "לשכת הגזית" - כלומר, מרכז דתי רוחני וארגוני-קהלתי של הישוב הישן בירושלים. כן היה "בית הכנסת הגדול בית יעקב אשר בחורבת ר' יהודה החסיד", ואשר נקרא במי יהודי ירושלים בשם "בית הכנסת החורבה", בית הכנסת הראשי והמרכזי של יהודי ירושלים האשכנזים.

אף על פי שלאמתם של דברים לא היתה "חצר החורבה" ולא היה "בית הכנסת החורבה" אלא מרכז החיים הדתיים והתורניים של עדה ירושלמית אחת בלבד : "עדת האשכנזים פרושים", מכל מקום, חנרו כמה גורמים, שהיתה השפעת גומלין ביניהם, כדי לעשות את החצר הזאת ואת בית הכנסת הזה, לעורך חיים ראשי של החיים הדתיים והציבוריים של בני הישוב הישן הירושלמי בכללו. ששה דברים דובר עשו את חצר החורבה ללב החיים הדתיים והציבוריים של העדה האשכנזית בירושלים ואת "בית הכנסת החורבה" לבית הכנסת המרכזי של יהודי ירושלים, ואלה הם :

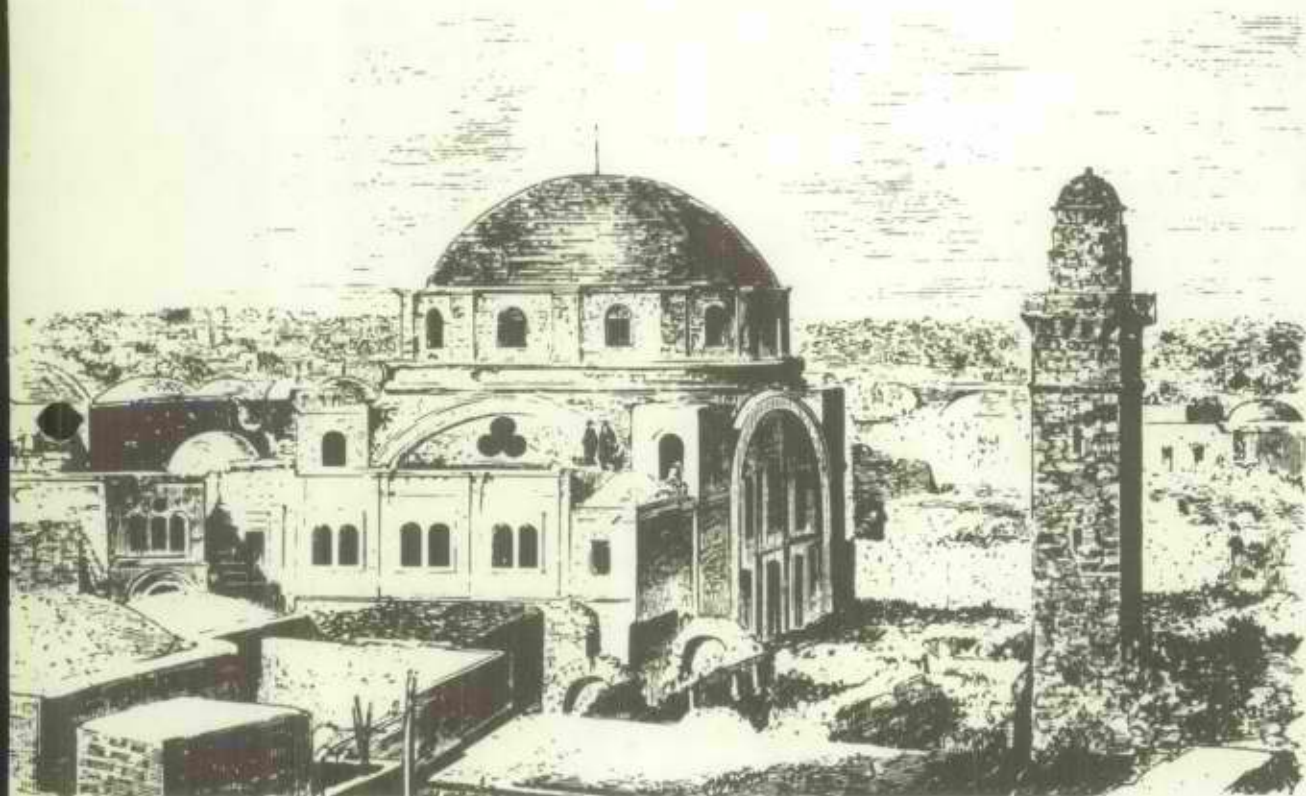
- א- קדמותה של חצר זו כרכוש יהודי בירושלים.
- ב- האישים שקבעו דירתם קבע בחצר זו.
- ג- בית-הדין-צדק הראשון בירושלים, של האשכנזים הפרושים, היה מקום מושבו הקבוע בחצר זו. תחילה באחד החדרים שבה, ולאחר מכן באחת משתי הלשכות אשר בפרוודור-בית-הכנסת-הגדול "בית יעקב".
- ד- ריכוז האירגונים והשירותים הציבוריים של העדה בחצר החורבה, כגון : התועדות ממוני הכוללים, ועד החברה הקדישא, ועד השחיטה, מקוה ועוד.
- ה- התלמוד-תורה וישיבת עץ חיים שהיו בחצר, שהיו ראשונים מסוגם בירושלים.
- ו- ריכוז של ארבעה בתי כנסת של העדה בתוך החצר : בית המדרש הישן "מנחם ציון", בית המדרש החדש "שערי ציון", היכל הישיבה ובית הכנסת הגדול "בית יעקב".
- ז- העדר בית כנסת אחר יצוגי ומפואר למרות שבמשך התקופה הנ"ל, בעיר פנימה שבין החומות ובשכונות השונות שמחוצה לה הוקמו הרבה בתי כנסת.

א. קדמות החצר

ואלה הם המסך דבריו של הרב טוקצינסקי הנ"ל ככתבם וכלשונם:
"ויהי בשנת חמשת אלפים עשרים ושבע, בא רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל לחונן את עמך ארצנו הקדושה-
וימצא בירושלים כעשרה אנשים יהודים- ושני אחים צובעים היו מצביעים אותם לפרקים בבתם כדי
להתפלל בצבור- ונתעורר הרמב"ן ז"ל להתאחז בנחלה שיהיה להם "בית כנסת", ויתן עניו בבית אחד
גדול וחרב, אשר עליו כיפה יפה, נשען על עמודי שיש, ויזרו את האחים הצובעים לקנות אותו ולשכללו-
וכן עשו- אחר כן הביאו ספרי תורות מעיר שכם- ויהי להם הבית לבית תורה ותפלה- מאז היו מתאספים
האורחים היהודים, שבאו מארץ ישראל ומסוריא להשתטח על חורבות מקום מקדשנו, ביחוד בימי הרגל,
אל בית הכנסת הזה להתפלל בו-

"קומץ היהודים זה, אחרי רכשו לו אחוזה ונחלה משך אליו תושבים יהודים עוד, ולאט מאד הראה
הישב ניצוצי התפתחות, עד כי בשנת ר"פ (1520) זאת אומרת במשך רנ"ג שנים, זכה בית הכנסת ההוא
וחצירו [הפכו] להיות מקום מרכז לשלוש מאות יהודים, תושבי ירושלים ת"ו, מהם רק חמשה עשר
אשכנזים והיתר ספרדים-

"בשנת שמ"ה (1585) בערך, קם עליהם כהן דת מוסלמי ויציק לעדה בתואנות ותביעות חובות- ולאחרונה
סגר את בית הכנסת על מסגרו והפיל חיתתו על היהודים לבל יהינו להתפלל בו עוד- אז נפלגה עדת
היהודים למפלגות- הספרדים העתיקו מקומם וילכו ויחזיקו בבתים ישנים וחרבים ויתקנום ויהיו לבם
לבתי כנסיות (המה ארבעת בתי הכנסיות אשר לספרדים היום) והעדה הקטנה האשכנזית לא משה

מראה כללי של "החורבה" תחריט נחושת צויר זמן מה לאחר השלמת הבניה

ממקום הקדוש הקודם. וכאשר לא יכלה להחזיק מעמד בבית הכנסת הראשון, בנתה לה בית כנסת חדש סמוך לו, בהצטרף אשר ממעל להצר בית הכנסת הסגור, השנים הראשונות לבניית הכנסת הזו הראו פנים של הצלחה לעדת האשכנזים הקטנה. העדה נתגדלה מעט ויאחזו בחצר העליון הזה כולו, ושגם הוא היה מקנה כספם, ויקבל את השם "דיר שיכנז" לאמר: מדור האשכנזים, ובמשך זמן של ל"ז שנים רבה התוספות על העיקר. ראש לעדת האשכנזים היה אז השל"ה הקדוש ומגדולי האשכנזים עוד שידענו לקראם בשם הנם: מה"ר משה מלובלין, מה"ר אליהו רבא, מה"ר משה אשכנזי, וכולם התרכזו שם ויהיו מתפללים ולומדים בבית הכנסת ההוא. אך כעבור ארבע שנים עוד, צעד הישוב צעד לאחור. השל"ה הקדוש ושאר גדולי וראשי העדה האשכנזית הוכרחו לברוח צפונה ממני חמת המצוק, שהציק להם בכל עת ע"י עלילות כדי להוציא מהם ממון לא לפי כוחם; והיו עשרות אחדות בשנים שלא פסע ישוב האשכנזי פסיעה לפנים אלא עמד על מעמדו. אבל אותו הצמח שיצא מגרעין הזרע לישוב החדש התעורר שוב לתחייה, ויך את שרשיו עוד בשנת ת"ל ות"מ (1670—1680).

במחצית הראשונה של המאה החמישית, לאלף הששי למספרנו, התקיימה עוד בירושלים קהלה יהודית אשכנזית. אמנם מעטה בכמותה, במספר אוכלוסייה, אבל רבת חשיבות באיכותה. עליה נימנו כמה גדולי תורה, רבנים אנשי שם נודעים ומפורסמים. ביניהם: רבי אורי שרגא פייש מווינה, רבי שמואל אב"ד לבוב, רבי יוסף אב"ד אוסטררהא, רבי נתן נטע שפירא (מחבר הספר "טוב הארץ" בשבחי ארץ ישראל) רבי זלמן רובארדו, חתנו של ר' בייניש מבריסק, רבי יהודה ליב מבודון, בנו של רבי אפרים הכהן (בעל השו"ת "שער אפרים"), רבי שבתי באר (מחבר הספר "באר עשק"), רבי יעקב בן יעקב, רבי משה ברבי יעקב הכהן ועוד.

בראשית המחצית השנייה למאה שדובר בה עד כה, החמישית למנייננו, נפל דבר בקהלה האשכנזית שבירושלים, שהיה הרה אסון ליישוב היהודי בכללו ובפרט ליישובה האשכנזי. הוא דבר עלייתם לירושלים של רבי יהודה חסיד משדליץ וחבורתו, על כך מספר רבי גדליה מסיסיאטיץ. אחד מתלמידיו ומלווייו של רבי יהודה חסיד, שנים אחדות לאחר המאורע, בספרו "שאלו שלום ירושלים" לאמר: "בראש חודש סיון תס"א (1701) בא רבינו יודא חסיד עם כל חבורתו (שמנתה כמה מאות איש ומשפחותיהם) לירושלים תובב"א. וקנה רבינו הנ"ל בית בחצר הקודש דהיינו חצר של בית הכנסת קהל אשכנזים, גם נתעסק לשכור דיורין לכל החברה, וגם היה מחלק פרנסה לכל אחד. ביום השלישי לבואו, ערב שבת, הלך רבי יהודה לטבול, חלה ונפטר ונקבר במעלה הר הזיתים".

פטירתו הפתאומית של הראש והמנהיג של תנועה קבלתית משיחית זאת, היתה לה תוצאות אימות לבני חבורתו בפרט, ולקהלה האשכנזית בירושלים בכללה. כי רבי יהודה חסיד בעברו, בדרכו לארץ ישראל, בערי פולין ואשכנז, בהשפעתו האישית הגדולה, העמיד "מעמדות" של תורמים לחבורה זו של מחשבי קצין ומקרבי נאולה. על סמך ההכנסות מן ה"מעמדות" הללו קנו היהודים האשכנזים בירושלים, מידי התושבים המוסלמים חצר גדולה נוספת על יד "חצר הקודש", שבה היה בית הכנסת והמרכז הרוחני של העדה, שילמו על החשבון סכום מסויים מן הכספים שנשלחו למטרה זו על ידי רבי יהודה, והיתר נשארו חייבים, בריבית קצוצה גבוהה, לתושבים הישמעאלים. משמת רבי יהודה, פסקו התרומות מן הגולה, שבאו על שמו ונסתתמו מקורות ההכנסה של החבורה, חבריה, שנשארו כצאן בלא רועה, ושהנושים הערביים לחצו עליהם לשלם את החובות, נתפזרו ונמצו לכל רוח. ואז החלו בעלי החובות לדרוש את החובות מכל היהודים שבירושלים. ראשי הקהלה הספרדית טענו, שהאשכנזים אינם בני אברהם יצחק ויעקב, ולפיכך אין הם אחראים לחובות שלהם. אך האשכנזים, מחוסר יכולת לשלם, דחו את הפרעון מזמן לזמן. הם שלחו שלוחים וקראו קריאות גדולות ונואשות לאחינו בני ישראל באירופה, לחוש לעזרתם. אך לא נענו אלא במדה זעומה. בקומץ שלא היה בו כדי להשביע את בעלי החובות הישמעאלים.

"זיהי ביום שבת קודש פרשת לך לך שנת תמ"א 1721 באו הישמעאלים תושבי העיר פתאום לבית הכנסת הגדול ויבעירו אש וישרפוהו, וכל הספרים וכל מלאכת עץ אשר בה, וארבעים ספרי תורה... אחר כך החזיקו בכל בתי החצר ויגרשו האשכנזים משם. שנמלטו על נפשם לצפת ולחברון. וחצר בית הכנסת בערה (=בעונותינו הרבים) עשו להם מקום אשפה וזבל, שהשליכו שם הישמעאלים. עד שנעשה כהר וכל הבתים התחתונים טמונים באשפה ובלתי נראים".

מאז, במשך תקופה של כמאה שנה, לא יכלו יהודים אשכנזים לבוא ולהראות בחוצות ירושלים. כי היה הדבר כרוך בסכנת נפשות ממש, מפני נגישת בעלי החובות הישמעאלים.

אף על פי כן, התיישבו אשכנזים בודדים, חוזרים או עולים, במשך התקופה הנ"ל בירושלים. אלא שהתחפשו בתלבושתם כספרדים. התערבו וחיו בקרב הספרדים והתחזו לעיני הערבים כיהודים ספרדים. כגון הרב אברהם גרשון מקיטוב (גיסו של הבעש"ט) שעלה לארץ עם בני ביתו, בשנת תקצ"ז (1747). תחילה התיישב בחברון ובשנת תקי"ג (1753) חזר והשתקע בירושלים, ונמנה עם חכמי ישיבת המקובלים "בית אל". ואחרים מתלמידי הבעש"ט ותלמידי הגר"א.

בשנת תקע"ב (1812), כשפרצה המגפה ר"ל (רחמנא ליצלן) בגליל התחתון והעליון, הרהיבו עוז כעשרים נפשות מחכמי האשכנזים, מתלמידי הגר"א, לחזור לירושלים כשהם מחופשים בלבושם כספרדים, בראש מתיישבים אלה עמד הרב מנחם מנדל משקלוב, שנתכנה בשם "רבי מנדיל פרוש" (יש משערים שעל שמו נקראו האשכנזים בירושלים בשם "קהלת אשכנזים פרושים") ואז (חזון ציון עמ' 53): "בבואם בשנת תקע"ב לא מצאו בירושלים, כי אם תשע נפשות, אשר התפללו בצרוף ספרי תורה, שהחזיק תינוק בידו. מתוך קריאה במספר מקורות מאותה תקופה אשר יובאו להלן יסתבר לנו כיצד מאותה תקופה חזרה ופרחה הקהילה האשכנזית בירושלים. תקופה זאת מוזהה בעם עם תקופת בניית האחרונה של החורבה, של רבי יהודא החסיד.

"מזרח" משנת תרס"ו, 1900, עם ציור "החורבה" במרכזו.

תולדות בית הכנסת "החורבה"

ואלה תולדות בית הכנסת הגדול "בית יעקב", אשר בחורבת רבי יהודה החסיד, כפי עדותו של אחד מחכמי ירושלים בימים ההם, רבי יהוסף שוורץ (עלה ירושלימה ניסן תקצ"ג — אפריל 1833) בספרו, "תבואות הארץ" (מהדורת לונץ עמ' תכ"ז ואילך): "עד שנת ה' אלפים שמו" (1586) היו הספרדים ואשכנזים בירושלים מתפללים גם יחד בבית הכנסת הרמב"ן, רבות בשנים לטשו הערבים עיניהם לגולל בית כנסת זה מהיהודים בדרכים שונות. עד שלבסוף הצליח מעשה השטן בידיהם, ובשנה ההיא שמו", הפקיעו את בית הכנסת העתיק והקדום זה מרשות היהודים, והפכוהו למרגאה (מסגד), ואז נתפרדה הקהילה, הספרדים לקחו להם את בית הכנסת הגדול "קהל ציון" (אחד מארבעת בתי הכנסת העתיקים הנקראים על שם רבן יוחנן בן זכאי) והאשכנזים נטלו להם בית הכנסת ממעל למרגאה, בחצר העליון הסמוכה לבית הכנסת זה לאחר שהערבים, בשנת תפ"א (1721) החריבו ושרפו בית כנסת זה של האשכנזים הפכו מקומו לתל חרבות ומקום הערמת זבל ואשפה, החזיקו בכל בתי החצר וכילו רגל של יהודי-אשכנזי מירושלים, לא יכול היה יהודי אשכנזי במשך תקופה ארוכה להראות בחוצות ירושלים (ככתוב למעלה). כשהחלו סוף סוף יהודים אשכנזים לחזור ולהתיישב בירושלים השתדלו להשיב להם את הגוילה, את "חצר חורבת רבי יהודה החסיד", שגולו מהם הערבים.

בשנת תקפ"ד (1824) השיגו האשכנזים-פרושים בירושלים פסק דין מאת הקאדי הראשי בירושלים, כי חצר "החורבה", ממנו נורשו האשכנזים לפני כמאה שנה, היא רכושה של העדה האשכנזית בירושלים ובתוקף אישור זה חזרו האשכנזים-פרושים להתנחל ב"חצר הקודש", שמאו חזרו לקרותה "חורבת רבי יהודה החסיד".

בשנת תקצ"ב (1832) השיגה העדה האשכנזית רשיון מאת מוחמד עלי פחה, שליט מצרים, להקים בית כנסת בחצר "החורבה". רשיון זה הושג על ידי אחד מעסקני העדה הדגולים, הרב שלמה זלמן צורף. אשר ירד במיוחד מצרימה וברוב השתדלות השיג מטרתו זו. ביום ה' ט' באלול שנה הניל התחלנו לפנות האשפה והזבל ויחלו לבנות. ועד ראש חודש שבט, יום שבת קודש פרשת וארא תקצ"ז (1837) כבר נגמר בית המדרש וכבר יכולנו להתפלל בו. ונחנך ביום ההוא בשמחה גדולה, ברוך מצבי גדול אלמנה! ויקראו את שמו "מנחם ציון". הוא בית הכנסת הנקרא עד היום בית המדרש הישן (דער אלטער מדרש) בו התפללו ולמדו בשעתם הגאון הצדיק ר' זונדל סלנט וחתנו הגר"ש, וכן זקני ירושלים אחרים, דור אחר דור, ויבנו עוד כל הבניינים והבתים הנחרבים והנהרסים אשר בכל החצר הגדולה הזו. והרב רבי שלמה זלמן הניל טרח עד מאד בבניינים אלה, ולהשיג על המוצא והמביא, ולעמוד בספר נגד הנלחמים והמעכבים בבנין הזה. ויהי ה' עמו לגמור כל הבניינים, אכן בית הכנסת הגדולה עד היום לא עלתה בידינו לבנותה, כי בינתיים הורד מלך מצרים וקושטא קאי (כלומר, בשנת ת"ר (1840) לקח השולטאן העותמני את השלטון על ארץ ישראל מידי הממלוקים המצריים). משרבו האשכנזים פרושים בירושלים בנו לערך בשנת תרי"ז (1857) עוד בית כנסת בקצה הדרומי מערבי של חצר החורבה, שקראוהו בשם "שערי ציון", ובפי ההמון נקרא "דער נייער מדרש", בהקבלה ניגודית לבית כנסת "מנחם ציון", שבקצה הצפוני של חצר החורבה, שקראוהו "דער אלטר מדרש", בית הכנסת הישן.

הרעיון לבנות בית הכנסת הגדול

כתב החכם וסופר הדגול איש ירושלים, רבי אברהם משה לונץ ב"לוח ארץ ישראל" כרך ב' כ"א (ולשונית תרע"ה — תרע"ו): ראשי העדה (= של האשכנזים-פרושים) בראותם כי יש תקוה להישוב הנוכחי, וכי בזמן קצר כזה התקדם קידמה גדולה שאי אפשר היה לשער מראש, שמו אל לבם, עוד בשנת תר"ה (1845), כי ראוי ונכון לבנות בקצה הדרומי של "החורבה", בית הכנסת גדול ונהדר שחלונותיו המזרחיים היו פתוחים נגד מקום המקדש, ובעת שנכנסו לבנות ולתקן את פראות החורבה, הניחו את החלק הגדול שבחצר פנוי לתכלית זו.

אך שני דברים חסרו להם להוציא את הרעיון הגדול הזה לפעולות.

א. מאמר המלך, המרשה לבנות בית הכנסת כחוק.

ב. הסכום הגדול הדרוש לבנין גדול ונהדר, כיאות לעיר זו משאת נפש כל איש בישראל.

המניעה הראשונה — חוסר הרשיון — העיקה עליהם ביותר, כי בעת ההיא לא נמצא להם שום בא כח ושתדלן בבירת הממשלה (בקושטא), והשם יהודים אשכנזים מוזר היה בחצר המלכות ולראשי הממשלה. ולכן חיכו בהגשת הבקשה לשעה מוכשרת. אך בכל זאת לא השעו את עינם אף רגע מלהשתדל באסיפת כספים להוצאת הבנין, וה' עזר להם. כי בשנת תר"ז (1847) העיר ה' את רוח הגביר הנדיב מוהר"ר יחזקאל ראובן ז"ל מעיר בבל לתת לב לבקשת ראשי העדה, שנועדה לו על ידי השד"ר ר' יהודה הדמשקאי את מעלת חצר החורבה ונחיצות בית הכנסת ונדר נדר לאמר: 'אם יהיה ה' בעזר אמרכלי המקום הקדוש הזה ויטה עליהם חסד מהוד שולטאן תוגרמה יר"ה להרשות את בנין בית הכנסת מכספי איסדנו ומהוני אבנגר'. הדבר הזה שימח מאד את לב נפשות העדה, בראות כי יש כבר גואל לבנין בית הכנסת ויתחזקו להשתדל בקבלת הרשיון, אך הדבר נתעכב זמן רב, מטעם האמור.

בראשית שנת תרט"ו (1855) עלה לירושלים לורד נמיר, ציר בריטניה בקושטא, ויחלו ראשי העדה את מניו כי יואיל לבוא אל הרנה והתפלה ביום שביעי של חג הסוכות בבית המדרש 'שערי ציון' שנבנה אז מחדש בחצר החורבה. הוא נעתר לבקשתם ויבוא, יחד עם קונסול בריטניה שבעיר הקודש, ובצאתו מבית המדרש שבע רצון, הראוהו ראשי העדה את החלקה הגדולה שממול בית המדרש, שאותה ייחדו לבית הכנסת. וכאשר שאל אותם מדוע נעזב המקום הזה לשממה! הלא בטח ימהרו אחיכם לשלוח את ההוצאה הנחוצה לבנין בית הכנסת.

ותהי תשובתם, כי זה ימים רבים אשר הם עמלים להגיש את הרשיון לבנין הכנסת ועוד לא עלתה בידם. ויצו עליהם לערוך מחדש בקשה לרשיון ולמסור לידו, ובשובו לקושטא ישתדל שבקשתם תצא לפעולות. והוא קיים את הבטחתו, ועוד בשנה ההיא יצא מאמר מלכותי לפחת ירושלים ולראש השופטים (=הקאדי), להרשות לעדה האשכנזית לבנות להם בית הכנסת בקרקע שיש להם מכברי. הלורד נמיר מיהר להודיע להם את הדבר ולשמחת לב כל העדה אין קץ. וימהרו מיד בני העדה להודיע את הדבר ליורשי גביר המנוח יחזקאל ראובן ז"ל שלמני פטירתו צוה לבניו שיקיימו את נדרו, והמה לא איחרו לשלוח לירושלים נדבת לבבם, סך שלושת אלפים ארבע מאות אדומים זהב, שהם בערך 35-000 פרנק, ההצלחה האירה עוד את פניה לעדה, כי בעת ההיא נמצא בירושלים אדריכל מצוין (אסאד אמנדי שמו) שנשלח מאת השולטאן יר"ה לתקן את בדיק הבנינים העומדים על הר הבית, ויעתר לבקשת ראשי העדה להתוות תכנית לבית הכנסת ולפקח על ראש הבונים, למען יצא בנין יפה ונהדר כיאות.

את 'דבר המלך' להרשות בנין בית הכנסת, הביא עמו סיר משה מונטיפיורי, שעבר אז, במסעו הרביעי לארץ ישראל, דרך קושטא, בראשית שנת תר"ז (1857). גוף המאמר הונח במשרד המשפט המוסלמי (המחכימה) לועדה נמסר העתק ממנו, מאושר ומקויים על ידי ראש הסופרים שלהם לזכרון. וזה תרגומו:

מאמר המלך

לפחת ירושלים, הקאדי וחברי בית המשפט.

אמיר האמירים, גדול הגדולים ובעלי הכבוד והתפארת, בעל המעלות הרמות, אשר לו חלק פרטי בעזרת מלך העולמים הנושא משרת רומיילי בגלרביג אשר לו אסמעיל כאמל פאשא, כעת מוצתרף ירושלים הקדושה, יתמידו מעלותיו, וגדול הקאדים של המוסלמים, אדון האדונים של המייחידים מקור הצדק, נושא דגל התורה והדת, יורש מדעים של הנביאים ושלחי ה', אשר לו חלק פרטי בעזרת המלך העוזר,

אדוננו קאדי ירושלים הקדושה, יתוספו מדותיו הטובות והמפוארות ואשר בחבריהם ודומיהם חברי המגלאש וגדולי הממשלה "תוסף כבודם".

כאשר יגיע לכם מאמר מלכותי זה, להווי ידוע לכם, כי בחיות שהעדה היהודית הנקראת אשכנזים, הנמצאת בירושלים הקדושה, יש ביניהם ובין כל היהודים האחרים הפרש בלשון ובדת, ואינם משתתפים עמהם בבתי כנסיותיהם, הוגשה בקשה פרטית, שארצה לתת להם רשיון שיבנו בית כנסת במקום שיש בידם מזמן קדמון בתור בית הכנסת. והואיל שאין צריך ביאור, כי על פי הנדיבות והצדק צריך שתהיה מנוחה שלימה מכל צד לבעלי הדתות והתורות הנמצאים במלכותי הרוממה, הואלתי אנכי לתת לעדה הנזכרת רשיון פרטי לבנות בית הכנסת במקום ההוא, על פי אופן הנזכר ועל זה יצא מאמר העליון שלי, ויפן יוצא זה הפירמון שלי, להוציא הדבר לפועל יוצא, ושלח ממשרד מלכותי מאמרי העליון שבו כלול הרשיון. אשר על כן, אתם המוצתרף הנזכר ואדוננו הקאדי וכל הנזכרים לעיל, יהא ידוע לכם שנתתי רשיון המלכותי שלי, שבמקום הנזכר יבנו אותו בית הכנסת על פי האופן הנזכר. תשתדלו ותשימו דעתכם שלא תהא מניעה ועיכוב מצד שום אדם, ושכל האנשים המונעים את הענין הזה, מאיזה סיבה שתהיה, יחול עליהם עונש וזיפה. גם תתנו תשומת דעת ותתמידו בזה באופן שלא יגיע מסיבה זו שום נזק לנכסיהם וקניניהם של כל איש ואיש, ותתרחקו מדבר שיתנגד לכל זה. ובעשייתכם זאת תתנו אות ברור שאתם נתינים נאמנים לי.

נכתב באמצע חודש שאוואל, שנת אלף ושני מאות ושבעים ואחת קושטא האדירה. נכתב בצדו בשפה הערבית: "העתק מוצא מן הפנקס השמור במחכימה שרעיה בירושלים. הקדש החדש מותרם תחילת שנת אלף ושני מאות ושבעים וארבע. (עה"ח) איברהים אל-קאדי. ונכתב עוד בצדו בשפה האנגלית: "העתק הפירמון המקורי הזה שמור בקונסוליה האנגלית בירושלים, מאושר על ידי איברהים אפנדי אל כחלדי (עה"ח) גיימס פין, קונסול אנגליה (מקום החתום)."

התחלת הבנין של בית הכנסת הגדול

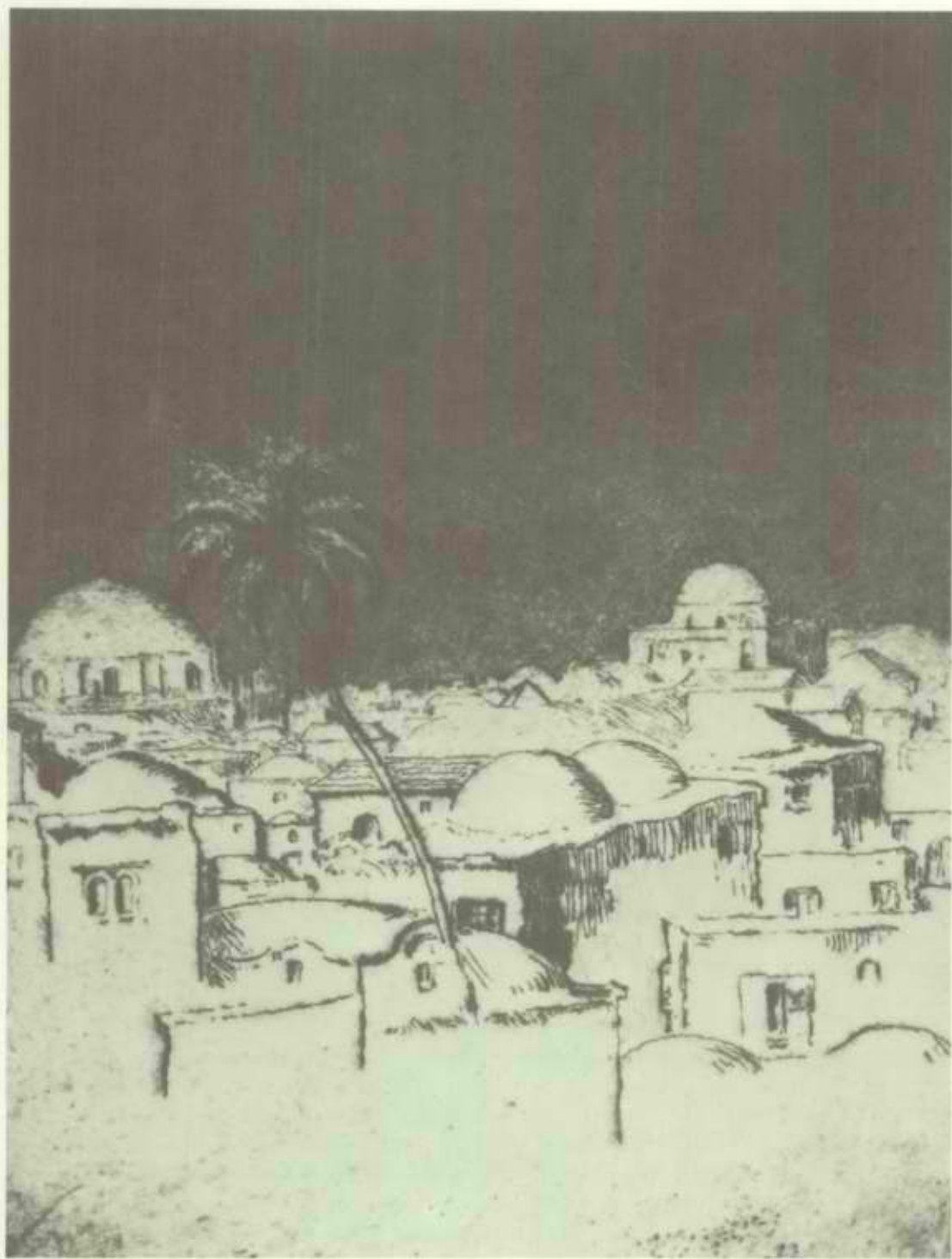
אף כי ידעו ראשי העדה שלמי תכניתם הנהדרת לא יספיק הסכום הנזכר רק לחצי ההוצאה, בכל זאת החלו מיד בבנינו, בתקוה כי בכל תפוצות הגולה לא יעמדו מנגד ויריצו את נדבותיהם די לגמר הבנין ושכלולו. ויחליטו לבנותו, ממסד ועד הטפחות, מאבנים גדולות, אבני גזית מסותתות, ובלי לחוס על ההוצאה למען יהיה הבנין הענקי הזה חזק ונהדר. וכיום כי בטבת שנת תרט"ז (1856) החלו לעסוק בבנינו, היינו בחפירת היסודות ובתכנית כל החומר הדרוש לבנין הגדול הזה.

חפירת היסוד בלעה סכום גדול מהכסף. כי כל מורד הר ציון צבור עפר רב, עד כי זמן של שני חדשים עבר על המלאכה עד שנתגלה במקום אבן יסוד, שהיה בעומק 45 אמה. אך לא חפרו את כל העומק הזה לאורך כל הכתלים, כי אם בשתי קצות הכותלים, ועל סלע היסוד הזה ניבנו עמודים ועליהם קשתות לכל אורך הכתלים.

יום הנחת אבן היסוד לבנין בית המקדש המעט הזה היה יום חג משנה ליושבי ירושלים, כי הוא הוקבע ליום ט"ז בניסן (א' דחול המועד פסח בארץ ישראל), ובמקרה עבר אז דרך ירושלים הברון אלפונס די רוטשילד, הבן הבכור להברון יעקב רוטשילד מפר"ז, ויחליטו ראשי העדה לכבדו בהנחת אבן היסוד, אך מפני שאצלו היום הזה עוד יום טוב, לכן דחוהו ליום המחרת י"ז בניסן, שאז הוחנה החגיגה ברוב פאר והדר.

כאשר גמרו את חפירת היסודות ובנינם, זה היה בחודש סיון תרט"ז (1856), נאלצו להפסיק את המלאכה, ולא יכלו להתחיל בגוף הבנין, משום שמאמר המלך עוד טרם הגיע ירושלימה, והמלאכה נפסקה עד ראשית תרי"ז, שאז הגיע מאמר המלך, ויחלו לעבוד במרץ ובזריזות בגוף הבנין.

ויהי כאשר הגיע הבנין לגובה החלונות הראשונות, זכרו ראשי העדה את הבטחתם לנדיב ר' יחזקאל ראובן ד"ל, לקבוע מעל משקוף פתח בית הכנסת מבחוץ אבן גדולה שבה יהיה חרות למזכרת נצח את

טראה כללי של הרובע היהודי ובתי הכנסת, ימין "תפארת ישראל" שמאל "החורבה" תחריט של ה. שטרק.

חסדו הגדול עם עדת האשכנזים בבנין בית הכנסת הזה. ויצו על ר' מרדכי פחח, אחד מתושבי ירושלים הקדמונים, לפתח את האבן הזאת ולחרות בה את הטורים האלה למוכרת עולם:

"לזכר עולם יהי צדיק והאבן הזאת תהיה לעדה אשר הנביר המרומם צדיק וישר רודף צר"ח, המנוח מהר"ר יחזקאל ראובן ז"ל, מעיר בבל יע"א. נדב לבנות משכן לאביר הבית הכנסת הגדולה הזאת לשם כו"ק" אשכנזים פרושים הי"ו. והנה בניו אחריו הגבירים היקרים, הרב מה"ו משה הי"ו והגברת ששון הי"ו, שלחו את קדשי אביהם עד ערך שלשת אלפים וארבע מאות אדומים זהב מאנ"ר. ויותר מחצי גוף הבנין נבנה מכסף הנדבה הזאת. מצוה הקבועה לדורות, והיה יחזקאל למופת ר"ת ותהי נצב"ה וזרעו לברכה. יד ושם טוב בבית ובחומות ה', ויזכו לראות בבנין אפריון על מכוון הר ציון בב"א שנת הבית הזה ויהי עליון לפי"ק."

בזריות ובהתמסרות נאמנה עבדו בלי הפסק עד פרשת תרומה תרי"ח (1858) שהבנין הניע אז עד טור השלישי של החלונות שמתחת לכיפה. ואז שוב נפסק הבנין מחוסר כסף, שהוצאותיו עלו כבר להסכום הגדול של 343902 גרוש שהם 68780 פרנק. והוכרחו להפסיק לבנות ולשלוח שליחים לתמונות הגולה, לקבץ כספים מכל איש כפי מנת ידו. ולהשלוחים היתה הזכות למכור חלונות, לאמר, שכל המנדב סכום הגון יכתב שמו על משקוף החלון מבפנים, ועד היום מלאים כל החלונות בשמות המנדבים, אבל לצערם של בני העדה לא נתקבל הסכום הגדול, שהיה דרוש לנמור בנין בזמן קצר וגמר בנינו נמשך עד שנת תרכ"ב (1862). גם הנאון ר"ש סלנט, שיצא בשנת תרכ"ב (1860) בשליחות לערי אשכנז ואנגליה לטובת עדת האשכנזים, השתדל להשיג נדיבים גם לבנין בית הכנסת, שביניהם נמנה סיר מונטיפיורי שנדב סכום הגון למטרה זו.

לא למותר לתאר מעט מאופן העבודה והשתלשלותה במשך הי"ו החדשים הראשונים. כפי שיכלנו להציל שמץ מזה מפנקס חשבון הוצאה והכנסה, של המפקח והנאמן על הבנין הר"ר זאב וולפינון (שהיה נקרא בפי כל ר' וועלוויל באבעס), סוחר ועסקן ציבורי, שהיה מקבל מדי שבוע בשבוע כסף מקופת הכולל בעד כל ההוצאות הדרושות לבנין.

מלבד האדריכל הראשי הפקידו גם מהנדס שני שהיה בא פעם בפעם לפקח על הבונים. מהיהודים לא היו אז בונים ומסתתים. רק נער אחד בשם זעליג למד כבר את מלאכת הסתות אחר היה לבנאי פשוט. אך הפועלים הפשוטים היו יהודים רבים, בני כל העדות השונות שהיו בירושלים. שכר פועל היה אז מארבעה עד חמשה גרוש ליום. למשגיח על הפועלים כולם הפקד מר הלל שרליון, יליד ירושלים שהיה לו ידיעה מעטה בעניני בנין והיה מעורב עם הגויים הבונים, ויקראו לו בשם האילילי. ושכרו לשבוע היה 30 גרוש, שהם ששה פרנקים. אבל מלאכת הנגרות וחרושת הברזל ופיתוח האבנים, נעשה בכל ע"י אומנים יהודים. אבני הבנין השונים הובאו מבית לחם, דיר יאסין ועוד. אבל את הקירות העמודים הנצרכים נאלצו להביא בנמלים מיפו, ע"י הסוחר מר בן ציון ליאון, והמפקח הראשי הר"ר וואלפינון הנזכר, נסע בעצמו לחברון, לבית לחם ועוד, לעשות חוזה על החמרים הנדרשים ולהשתדל שלא יגיע שום עיכוב ומפריע להבנין וכל זה עשה שלא על מנת לקבל פרס.

כשלוש שנים ויותר שבתה העבודה בבית מקדש המעט הזה, כי בנין כיפה שיהיה בהתמדה ובזריות אי אפשר להפסיקה, לכן לא התחילו לבנות בכסף שבא מהמשלוחים קמעא קמעא, כי אם המתינו עד אשר יאסף כל הסכום הנחוץ לבנין הכיפה, וזה היה רק בשנת תרכ"א. ואז החלו לעבוד בזריות עד שנמרו את גולת הכותרת, עם טור השלישי של החלונות ואת הכיפה הגדולה שממעל לה. בחורף תרכ"ב (1862) נגמר הבנין כולו, לשמחת לב כל אחינו שבירושלים. היום שבו נגמרה פסגת הכיפה, היה יום טוב לעדת האשכנזים, כי הבניה דורשת שהפסגה תגמר במהירות גדולה, ולכן השתתפו בעבודה הזאת מלבד הפועלים התדירים, כל האשכנזים שהיה להם יכולת להביא סיד ואבנים אל הבונים העומדים למעלה. טעם אחר, אנדתי במקצת, אמרו על נחיצות המהירות לנמור את הכיפה מאחר שבית הכנסת היה סמוך לחצר הרמב"ן, אשר הישמעאלים הפקיעו מן היהודים, ובנו את מסגד עם צריח למואזין הקורא לתפילות,

איימו המוסלמים על היהודים שלא לבנות גג בית הכנסת גבוה יותר מהצריח, ולכן מיהרו היהודים לגמור את בנין הכיפה במשך לילה אחד. כי לפי חוק העותומני אין לסתור את הבנין, אפילו אם נבנה שלא כחוק.

מה נהדר היה המראה לראות את התלהבותם של העולים והיורדים על גבי הסולמות הגבוהים, עם אבני עקד (אבן קלה ורכה) ולוחות שיש בידיהם ורוממות א"ל, פסוקי תהלים בגרונם, למען תגמר מלאכת הפסגה עוד בו ביום, נתכבד הרה"ג רבי ישעיה ברדקי, ראש עדת האשכנזים, להניח את האבן הראשונה הסוגרת את הכיפה, ואז הריעו העם קול תרועה גדולה מרוב שמחה, והרב הנזכר דרש דרוש נלהב לכבוד היום, שנושאו היה הכתוב בעזרא, ג' י"ב, "ורבים מהכהנים וראשי האבות הזקנים אשר ראו את הבית הראשון ביסודו זה הבית בעיניהם בוכים בקול גדול ורבים בתרועה בשמחה להרים קול". כל הקהל שעמד על כיפה והסובב רקדו, שמחו ובכו דמעות של שמחה ורגשות הנפש. ויתפללו שם תפלת המנחה, ובראותם את קוי השמש האחרונים בהעלמם בפאת מערב, ירדו וישבו לביתם שמחים וטובי לב.

נוף הבנין נגמר אז, אך חסרה עוד העבודה הפנימית טיח הכתלים, רצפת הקרקע ורצפת הגג ועוד. ובכל זאת התחיל העם להתפלל בה בימי החול באקראי. אבל מפני מחסור הכסף נמשך גמר המלאכה הפנימית עוד כשנתיים ורק ביום כ"ה באלול תרכ"ד (1864) נגמרה המלאכה כולה. מלבד שכלוליה וייפוייה שזכיר להלן; הוצאת הבנין כולו עלה לערך של מיליון גרוש שהוא בערך 200-000 פרנק. ואז חננה עדת ירושלים כולה, ברוב פאר והדר את חג חנוכת בית הגדול לעדה האשכנזית שנקרא שמו "בית יעקב".

מיד אחרי חינוכו נפתח לתעודתו. וירבו מתפלליו מחשובי הקהלה וזקניה, ומהם רבים מגדולי תורה ששמשו בכהונת הרבנות בחר"ל. וברבות בני העדה כן רבו מתפלליו. ומלבד התפלות הקבועות הנהיגו בו תפלת יום כיפור קטן בערבי ראשי חדשים, מעמדות ושובב"ים, תלמוד תורה וגם שיעורים קבועים במשנה גמרא ואגדה. דרשנים שונים דרשו ודורשים בה בשבתות ובמועדים. ויהי בית המקדש המעט הזה מרכז רוחני וכנסת למקרא העדה ולכל ענין כללי של העדה הזאת להודיה ותפלה.

תבנית הבית

הבית רבוע. אורך כל אחד מכתליו 25 אמה. גובה 45 אמה. תקרתו — כיפה עגולה החבושה ככובע על ראשי ארבעת כתליו, מבלי כל עמוד ומשען. שנים עשר חלונות יסובבו את הכיפה העגולה, שהכיפה מכיל 48 אמה. בשני כתליו, הדרומי והצפוני, פתוחים שני טורי חלונות גבוהים זה למעלה מזה, בכתלו המזרחי, מעל לארון הקודש פתוח חלון גבוה גדול, עשוי בתבנית שלשה עיגולים מצומדים יחד, ובו קבועים זכוכיות משלל צבעים, שנכחם יזהירו קרני השמש בצאתם מעל לראשי הר הזיתים מפאת קדים, וחלון כזה פתוח כנגדו במערב, שדרכו תשלח השמש את קויה האחרונים, ואור השמש תאיר הבית מהבוקר עד שקיעת החמה. רצפת הבית מרוצפת באבני שיש גדולים. באמצעו תתנשא בימה יפה ונהדרה, הבנויה מאבני שיש מלוטשות, ולה מעקה נהדרה מצומדת למעלה בור יפה מוזהב, ארון הקודש מיופה משני צדדיו ממסד עד החלון הנזכר, בפתוחי ציצים ופרחים מוזהבים מעשי ידי אומן. גבהו 25 אמה. בכותל המערב, מעל הפתח מצויירים כלי שיר התלויים על ערבות בבל. ומעליהם כתובים בצבע לבן על רקע שחור פסוקי (המזמור) "על נהרות בבל". אצל כיפתו מבחוץ בכל אחד מארבעת קרנותיו, בנויה לשכה קטנה, מקורה בכיפה המייפות את תבנית הבית מבחוץ.

הגבאות והנהגה

מטעם ראשי העדה נבחרו גבאים שיפקחו על הסדרים. שיכלולה ופוייה של בית הכנסת. לכלכל את ההוצאה שתנאים עם הכנסה מבני ירושלים עצמם, כמו משכירות מקומות לאנשים ונשים, נדרים

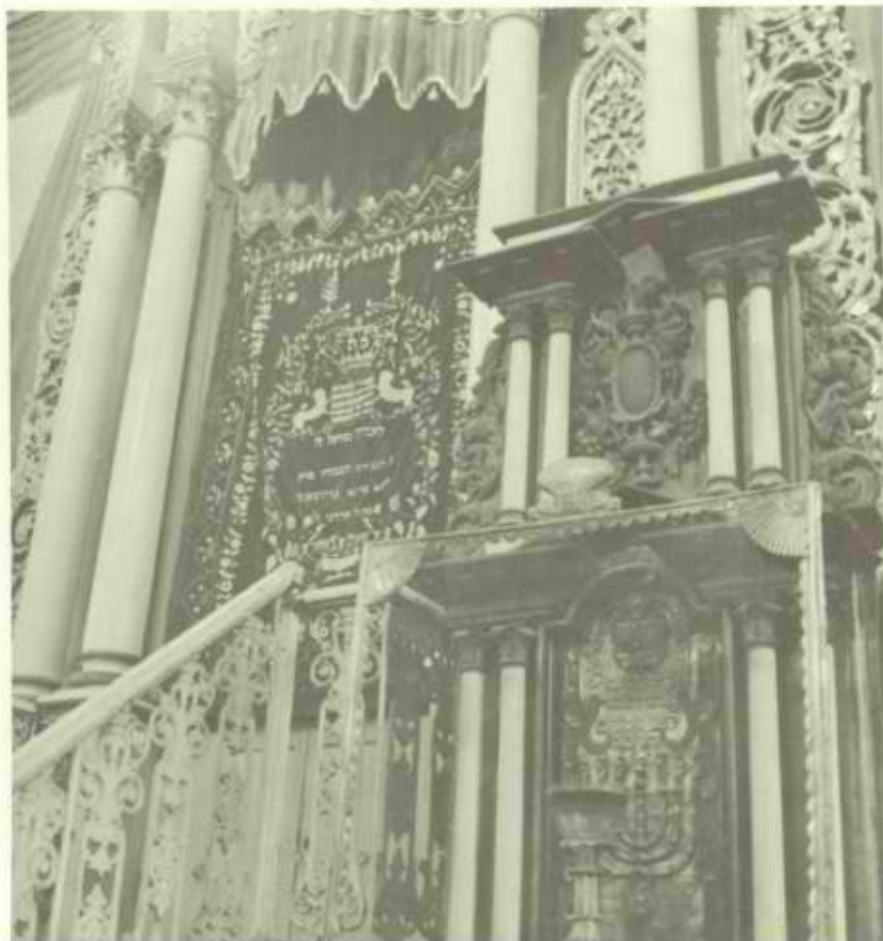
ונדבות; נבחרו לגבאים העסקנים שעסקו הם בעצמם, או אבותיהם, בבנינו: הרה"ג וכו' כמוהר"ר זונדיל סלט, חותנו של הגרש"ס, הישיש הר"ר אריה נאמן, וה"ר יואל משה סלומון.

שיכלול בית הכנסת וייפוי

זמן מה אחרי הגמרו, הובאו אליו ספרי תורה רבים, כותרות ורמונים של זהב וכסף ומנורות בדולח וכסף יקרות. ביחוד ע"י השד"ר הר"ר חיים הלוי מקובנו ששבב אז בגולה לאסוף כספים לתשלום החוב שנשאר מבנינו ולהמציא נדבות לשיכלולו וליפוי בשנת תרכ"ח (1868) נדב הגביר מר מנחם מאניש ב"ר יהודה שער גדול מברזל להפרוודור, שעליו יצוקים פסוקי תהלים, ובחלקו העליון קבוע שער גדול עם לוח מספרים משני עבריו באותיות עבריות. הנדיב הצטיין ביחוד לטובת שיכלול ויפוי בית הכנסת הוא הגביר ר' פנחס ראזינברג, שהיה חייט חצר הקיסר בפטרבורג. מלבד נדבתו לנגר בית הכנסת בשנת תרכ"ג, על ידי השד"ר הנזכר, העניק עוד לבית הכנסת במתנות יקרות, כמבואר בדבריו אשר רשם במנקס השד"ר; נדב עוד, מעקת ברזל שתסבב את כיפת בית הכנסת מבית ומבחוץ. המעקה מורכבת מחלקים שוים, שבין כל חלק וחלק עומד עמוד יפה ועליו מנס להאיר את הבית. ובלילי ברזל עולים אל המעקה החיצונה בחגים ובמועדים לראות את הדר מקום המקדש ולהתפלל שם את תפלת "ומפני חטאינו".

גם בשנים הבאות השתכלל בית הכנסת הרבה. במקום מנורות שמן זית הפשוטות הובאו מנורות טובות וחדשות, ובשנים האחרונות גם מנורות לוקס, ספרי תורה, תכשיטי כסף, פרוכיות יקרות וספרים רבים.

בגד ימין, עמוד התפילה, בגד שמאל, חלק מארון הקודש והמרוכת של "חחורבה".

בשנת תרס"ו (1906) ציירו את הכיפה כולה בצבע תכלת כעין השמים לטוהר ובארבע קרנותיו תמונות :
הכותל המערבי, הר ציון, מערת המכפלה, וקבר רחל אמנו.
ר' יוסף ריבלין מוסר ב"המגיד" ב-1864 על רשמיו ממאורע הקמת החורבה, ובסוף מאמרו הוא אומר :

תודה לשעבר ובקשה לעתיד

הברכה אחת היא גם אל אלה אשר עוד היום יתנדבו, או לארון הקודש או לכסאות ולספסלים, למעקה
סביב הזר פנימה וחוצה סביב לכל כיפת בית הכנסת אשר עליו נתהלך לפני ה' בליל התקדש הלבנה,
ולתפילת מוספים במועדי ה' מקראי קודש — נוכח הר הבית, או מי אשר יתנדב ספרי תורות, פרוכות
יקרות, כלי כסף תכשיטים לספרי תורות ומנורות יפות. לעטר ולפאר ולהדר את הבית הכנסת אשר בו
ישמחו ויתהללו כל זרע ישראל. ועיני ולבב כל הרואות, כי שרביט תקוה הוא לנו. והבית
הזה הראנו לדעת, כי חפץ ה' בנו ובארצנו, וישוב ירחמנו, יבנה בית בחירתנו במהרה בימינו.

תיאור חצר החורבה

ועתה בחסדי ה' הנה כל החצר הנ"ל וכל אשר בו, נקי, וטהור, קודש ביד האשכנזים, הנקראים בשם כולל
פרושים הי"ו, פה עיר הקודש ת"ו, לאחוזת ונחלה לדורות עולם ולצמיתות. אשר בו, מלבד הבית הכנסת
החדש, שתי בתי מדרשות גדולות : מנחם ציון, שערי ציון, ובית ועד לחכמים. וקרוב לעשרה בתים גדולים
וטובים לתלמוד תורה, ובתוכם שתי בתי מדרשות, וארבעה חמישה בתים אשר תלמידי חכמים ישכנו
בהם, ובית גדולה להכנסת אורחים, וכארבע חדרים לבית מקוה מים, וכר נרחב חצר גדולה מרוצפת
חלוקי אבנים בעוז והדר. וכל אלה מיד ה' היתה לנו. אשר לא יסולא אלפי זהב וכסף מחירים מלבד
מחירים הרב והעצום, כי לא בימים אלה יוכלו להשיג רשיון מהממשלה יר"ה לבנות כל אלה, ובשגם הבית
הכנסת האדירה והרוממה. מה טובו אוהליך יעקב ומה גדלו מעשיך ה', ירושלים, כ"א אלול "רני
ושמחי" לפ"ק.

ארון הקודש אשר בחורבה

בכתבה אחרת ב"המגיד", מיום כ"א בסיון תרכ"ח, מודיע רבי יוסף ריבלין :

בשבוע זה, אחרי עבור כתשעה ירחים מיום נפתחו שערי בית הכנסת הכיפה הגדולה והמעטירה, אשר נהרי
נחלי הוד והדר שוטפים על כל גדותיה פנימה וחוצה, ורק איזה דברים קטנים עוד חסרו לה, ובראשם
ארון הקודש, אשר לו יופי ופאר לעמוד בהיכל כזה, כאשר הודענו, וה' העיר את רוח איש יקר להפריש
מהונו עד סך שני אלפים ר"כ (רובלי כסף). להכין ארון הקודש נהדר, ובעוד ראשי העם מתיעצים
על דבר הארון הקודש ואם יש בכסף הנדבה הנזכרה להעמיד ארון הקודש המפואר לכבוד ולתפארת,
והנה ביום הראשון בשבוע זה הופיע מקרית חערסאן, ואתא מבית הכנסת ניקאלאיעב אשר בעיר ההיא,
ארון הקודש מוכתר בכל פאר, מעוטר בכל הוד והדר מעשי ידי אמן, חרש חכם וחושב בחרושת עץ ופתוחי
ציצים ופרחים, ענפי חמד וכנפי הוד נחפו בירקרק חרוץ, מגביה קומה עד שבע עשרה אמה, ופורש
כנפים במרחב, ולו עמודים שנים עשר, ואדנים לעמודים וכתורות עליהם, וגולות על הכותרות ודלתותיו
מצופים זהב, וכן כל לוחותיו, עמודיו ואדניו וציציו, וכל פרחים וכפורת מרוקמת בשלל צבעים. ועוד
האומן הגדול אשר אתנו פה יפארו ויעטרו יכלול תפארתו. ומהולל נקרא שם הרב החכם מר"מ מ"ע
המליץ באדעסע, כי דבריו עשו פרי אצל הדירעקטאר מאגית הקיסור להביא חנם עד יפו. וגם הרעדאקטאר
זכור לטוב. ובבאי הבית הכנסת וראשי העם העריכו אליו מכתב תודה יקרה כתוב אשכנזית וצרפתית,
ומיפו עד שערי בית הכנסת הובא על דבשת חמש עשרה גמלים במחיר לא יקר, על ידי פעולתו וטרחתו
של איש סוחר יקר ונכבד ר' נתן גרינגרט מבריסק ולאחוזת מרעיו. ישלם ד' פעלים.
וחנה מלבד אשר ביאת ארון הקודש נתן שמחה בלבב כולנו, נפלא הענין הזה מרעיד כל עשתונות, כי

ארון הקודש אשר עמד הכן נטוע בקיר בית הכנסת בחערסון שנים עשרה שנה, יצורר רוחו אותו בכנפיו להעמידו בראש היכל ה' אשר בירושלים עליו יצדק מאמר נעים זמירות ישראל: "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה"!! כי מאסו בו עונגים, המה הפורטים על פי נבל ועונג, אשר המירו את כבודו בזמרת קאהר ומננינותיו, ועל מקום הארון הקודש תעמידנה הפורטות על שירי הארגעל- והארון הקודש, אשר רוח קדושה צרורה בקרבו, הושלך לחוץ, ותחת בשתו משנה כבוד לקח ויכהן פאר בבית הכנסת בירושלים.

מחיר ארון הקודש לקחו גבאי הבית הכנסת אשר בחערסון, תשע מאות ור"כ- נפלא הדבר הזה, כי יבוא ארון הקודש הזה, אשר הוא בנין שלם לתוככי ירושלים; אין זאת כי דבר הדל הוא אשר חכמים הגידו כי עתידים כל בתי הכנסיות שבחוץ לארץ לקבוע בארץ ישראל, והיה ההיכל הזה הראשון, ותחת בשתו לו משפט הבכורה, ואך את הבית הכנסת אשר עמד בה עזב את מקומו- מאת ה' היתה זאת היא נפלות בעינינו!"

מאז הבנתו ועד שנה שנתים סמוך להחרבו בידי הלגיון הערבי שמר בית הכנסת החורבה על צביונו ואופיו בבית הכנסת מרכזי של יהודי ירושלים, ביחוד לעצרות עם וחגיגות כלליות, כגון עריכת תפילות להכתרת מלכים, או הספדים למלכים ושרים וכדומה- גם לאחר שניבנו עשרות רבות של בתי כנסיות ובתי מדרשות חדשים בירושלים, בשכונותיה השונות שמחוץ לחומה ובעיר פנימה, כולל גם בית הכנסת הגדול והמפואר השני "תפארת ישראל" של האשכנזים חסידים, אשר בכל תמונות נוף של ירושלים העתיקה שני בתי הכנסת האלה מתנוססים וזוהרים למעלה מן הכיפות הבגויות זו על גבי זו, לא נתמעטה דמותו ולא ירד ערכו הציבורי של בית הכנסת החורבה- שכן עם גידול העדה האשכנזית בירושלים, באוכלוסין ובנכסים, נשארה התגמוניה הצבורית של הישוב הישן בידי ראשי העדה של האשכנזים פרושים- ב"חורבה" נערכה בשעתה תפילה חגיגת ביום ההולדת של המלכה ויקטוריה, ובו נערכה גם תפילת הכתרה של נכדה ג'ורג' החמישי- ב"חורבה" נערכו קבלות מנים לשיירות של תיירים יהודים שהגיעו לירושלים- בחורבה ערך זבוטינסקי עצרת למטרת התנדבות לגדוד העברי הראשון, בנוכחות רבני ירושלים וחלורד רוטשילד הלונדוני, ב"חורבה" נערך טכס מסירת הדגל של הגדוד העברי בצבאות בריטניה ביום כיבוש ירושלים, ובחורבה נערכה הכתרתו של הנריאה קוק, ראש הרבנים הראשון לארץ ישראל- עוד בשנת תרפ"א (1921) בבוא הנציב העליון הבריטי היהודי הראשון לארץ ישראל, סיר הרברט סמואל ערכו לו יהודי ירושלים "קבלת מנים" בחורבה, בשבת ראשונה לכואו, ובו עלה למפטיר- גם לאחר שהישוב היהודי בירושלים העתיקה הלך ונתמעט, מאז שנת תר"פ (1920) ואילך היו רבנים מבני עדת האשכנזים פרושים נוהגים ללכת מזמן לזמן, ביחוד בשבתות מיוחדות ובחגים, להתפלל בבית הכנסת "החורבה", שימש בו חזן קבוע עד קרוב לחורבנו, החזן הירושלמי ר' ישראל ברדקי, נכדו של הרה"ג רבי ישעיה ברדקי- ואין צריך לומר כי בעצרת עם או תפילה חגיגת היו המונים מתושבי השכונות נוהרים להתפלל בחורבה-

בשלחי שנת ת"ש (1940) התיישב בחצר "אור החיים", הרב הגאון ר' שלמה דוד כהנא, משירי זקני רבני ורשא, ונתמנה מטעם המועצה הדתית של ירושלים כרב הראשי של העיר העתיקה והוא קבע לו את "החורבה" כמקום תפילה לימות השבת והחגים-

שער הכניסה של "החורבה" כיום - צילום וי. בראון.

שיקום "החורבה" – סימפוזיון

משתתפים :

הרב שאר'ישוב כהן

אדריכל רם כרמי

אדריכל דוד קאסוטו

אדריכל דוד רזניק

עד לנפילתו של הרובע היהודי, שבין החומות בעיר העתיקה, דומה היה הרובע לאותו בן מלך שבאגדות, בן מלך אבל, לבוש בלאות ועטוף סחבות. הסימטאות היו צרות, התושבים שהצטופפו בו, לכאורה בהמוניהם, משום שהצפיפות היתה גדולה, אם כי השטח היה קטן מאד, היו שרויים בעניות מדכאת. על פניהם היתה ארשת עצב, בעיניהם היית רואה תהייה, אבל מבית פנימה שרתה על הרובע היהודי ועל תושביו מין שכינה של מלכות ואווירה של חרדת קודש.

וכך גם בתי הכנסת של הרובע היהודי בעיר העתיקה, נהדרים היו בפנימיותם, שנים מהם גם בחיצוניותם. האחד המיוחד, שנדון בו הערב, על שיקומו לפחות, היה בית הכנסת של חורבת רבי יהודה החסיד, אגב הוא נקרא בשם "חורבה" משום ששנים רבות עמד בחורבנו, בשל התנגדות מוסלמים, וגם בשל מחלוקת פנימית בין העדות היהודיות שבעיר העתיקה. מוטב שלא נעלים גם את זה מזכרונו, שהרי כך היו הדברים.

לפעמים כשאנחנו עוסקים בדיונים בינינו בשיקום ירושלים, אני חושב על כך, שפעם עוכב בית כנסת אחד בעיר העתיקה כמאה שנה עקב מחלוקת פנימית שלנו, ואני מקווה, שחס וחלילה, עם כל חילוקי הדעות שבינינו, לא תחזור תופעה כזאת בימינו. אחרי הכיבוש או ממש בשעת הכיבוש הירדני של הרובע היהודי נהרס בודון בית הכנסת של החורבה ע"י מטען של חומרי נפץ, שהונח באופן מתוכנן בכל ארבעת הפינות של בית הכנסת הנחרד הזה, כמעט שאי אפשר לתאר, כשנכנסים היום לחורבות הללו, כיצד היה הדבר אפשרי, שבת כנסת מפואר כל כך היה מכווץ בתוך איוה חצר פנימית ומכוסה מן העין, והרי לנו, היה נראה אז כבית הכנסת הגדול המפואר שבעולם, כי זו היתה כמובן התרשמות אישית בלבד; הצורה שלו היתה מיוחדת במינה, הגובה בא על חשבון המרחב וגרם להרגשה של כניסה למקום של קדושה, עליון וגדול, הרגשה של "אין זה כי אם בית אלוהים וזה שער השמים" היתה אופפת אותך כשהיית נכנס אליו. גם הכניסה הזאת, שהיינו נכנסים אליו, כשאנחנו כופפים קצת את עצמנו, והנה פתאם בתוך חצר פנימית, צץ מבנה אדיר כזה, ואתה רואה אותו, אתה נכנס בתא הקטן מול חרדת הקודש הזאת, גם בזה היה משום אמצעי נוסף להרגשה של חרדת קודש.

נדמה לי, שלא אטעה אם אומר, שמה שצוין במיוחד את בית הכנסת הזה היו שלושה דברים: הכיפה הגדולה שלו, העגולה, שבהתייחסותה אל החלל הצר הגבוה ייחדה אותו מכל מבנה תפילה של דתות אחרות הן מבפנים והן מבחוץ; ארון הקודש הבלתי רגיל והדורקומתי, שהיה במזרח בית הכנסת, שתי קומות לכל הגובה, עם כל הפאר שלו — מזהב, הובא לכאן ע"י יהודים מקצווי הגולה; והבימה עם השיש המיוחד שלה, שעמדה באמצע בית הכנסת, אשר עלו אליה במעלות, וכשעלית מצאת עצמך כאילו אתה עומד במזבח בתוך בית מקדש, ועוסק בעבודת הקודש.

הנה ברוך השם שזכינו לימים אלה, שבתוך מערכת תנופת הבניין של ירושלים שבין החומות, שלצערי עדיין לא הניפו אותה במדה מספקת, אבל היא עכשו נכנסה לשלבים יותר רציניים, תופס מקום בראש היוזמה הממלכתית והציבורית, מיפעל הבנייה מחדש של בתי הכנסת הגדולים שבעיר העתיקה. עד כמה שידועות לי התכניות, ביחוד מתכוונים בזמן הקרוב לשקם שיקום מלא את שני בתי כנסת. [יהיו בוודאי עוד בתי כנסת, וכבר קמו בתי כנסת, שכבר מתפללים בהם שם בתוך הרובע, אבל אלה אינם בתי כנסת משוקמים, אלא חדשים, פרט לבית כנסת הרמב"ן, שהוא קטן מאד ו"חב"ד" שהוא גם כן בית כנסת קטן]. הדגש הממלכתי, בהשקעה נכבדה ומאמץ, יושקע כאמור בשני מקומות בעיקר — בארבעת בתי הכנסת הספרדיים, ובית הכנסת ע"ש רבי יהודה החסיד, האשכנזי, והמגמה היא לעשות את שניהם בתי כנסת

של כלל ישראל, לא של עדה זו או של עדה אחרת, אלא של כלל ישראל, תוך שמירה על מסורת מסויימת, שהיתה נוהגת בהם מימים ימימה.

לפני מספר חדשים הביא האדריכל לואי קאן המפורסם, את התכנית החדשה שלו להקים את בית הכנסת ע"ש "החורבה", ולא לשקם אותו כמתכונתו הקודמת, עפ"י הקוו שבו הולך צוות המתכננים של הרובע היהודי, המנסה לשמר, עד כמה שאפשר, על מה שהיה. מגמתו של קאן היא הפוכה לגמרי: על אותו המקום, אם כי על שטח הרבה יותר גדול מסביב. להקים את המבנה הזה, שהדגם הגולמי הוא בערך כדגם אשר עיצב והמונה לפנינו, מתוך מגמה ללכת בעקבות חז"ל שתבעו שבית הכנסת יהיה גבוה מכל בתי העיר.

הוא אמר זאת במפורש: היום המבנה הדומיננטי, המזדקר לעין, כאשר מסתכלים על העיר העתיקה, על ירושלים, ירושלים של מטה, שהיא גם ירושלים של מעלה, הוא ללא ספק מסגד כיפת הסלע או חראם אשרף העומד על מצוק אבן השתיה בהר הבית ואשר אף מבנהו הנוכחי קיבל מובן כמעט מקודש בעיני היהודים וכל אחד שמסתכל בו יודע, שזוהי ירושלים.

זה ממש קובע את דמות העיר. עד כדי כך שמימים ימימה, היו בקהילות ישראל, בימי חג הסוכות, במזרח הסוכה היו תולים תמונת מקום בית מקדשנו, וכמובן התמונה היתה תמונתו של כיפת הסלע, או של הבית הזה על אבן השתייה. אם כן, בא כאן ידידנו האדריכל קאן, ואומר: צריך להקים בירושלים מבנה שיוזקר לעין למרחקים, אשר יהווה משקל-שכנגד למבנה אשר על הר הבית. והתיכונן של הרובע, כפי שהוא ראה אותו, היה צריך להיות כזה, שמול מסגד עומר, ואפילו מול הר הבית אבל על גבעה יותר גבוהה — יקום בית הכנסת הגדול של קהילות ישראל, וזה יהווה תשובה ארכיטקטונית-חזונית, למה שעשו אלה שלקחו מאיתנו את העיר הזאת. והוא יהיה הבית שלנו, ששיקמנו אותו, והקמנו אותו מחדש.

הרעיון הוא נהדר, יש הרבה מה לומר בשבחו, אני אינני רוצה כאן להתווכח. אולם נראה, שהבית אשר יקום צריך להיות בית קודשנו ותפארתנו, אשר יקום בעזרת השם, אני מקווה וכולנו מקווים במהרה בימינו, אבל לא הייתי רוצה לראות דווקא בבית כנסת של החורבה את התשובה שלנו למה שישנו כיום על הר הבית, כמובן שיבואו עוד רבים וידושו בדבר עד שהיא תתאשר סופית. למשל עניין החלונות ומספרם בבית הכנסת. בזוהר פרשת "מקודי", נאמר שצריכים להיות 12 חלונות בבית הכנסת, י"ב חלונות, "מטעם סוד נחמד" — ככה לשונו של "חזוהר". יש אומרים שזה מרמז על י"ב שבטי ישראל, על כל מים יש סמליות במספר 12 של החלונות, ויש קהילות המקפידות על 12 חלונות. את זאת לא מצאתי בתכנית — בכלל לא הצלחתי לנלות חלונות בדיאגרמה שלפנינו — וכוונתי לחלונות בצורתם המסורתית, כמובן שבנושא האדריכלי אני הדיוט. אך גם הדיוטות צריך שיחושו שהם עומדים לפני בית הכנסת.

רבותי! יש הרבה מאד דינים והלכות, שנוגעים לבגית בתי הכנסת: מקום ארון הקודש, מקום עמוד התפילה, עזרת הנשים, עזרת הקהל, ימין ושמאל בית הכנסת, מזרח ומערב שלו, פתחיו הם הלכה נרחבת ומושלמת, תאורתו וכוונתו ומיקומו והשתלבותו בעיר, ומאחר שאני יודע, שדעת הכל היא לבנות בית כנסת זה בהתאם למסורת היהודית, ובהתאם להלכה — הרי בוודאי שכל זה צריך להילקח בחשבון כשיתכננו סופית את בית הכנסת, ואני מקווה שהאדריכלים הנכבדים שיעסקו בדבר בוודאי יקחו לתשומת ליבם את כל הדינים וההלכות הללו. בזה אני רוצה להסתפק בהערות שהערתי, אני מקווה שלא הרביתי בדברי "אפיקורסות" בהשגותיי על התכנית הקיימת, וברצוני להביע תקווה, שתתקבל תכנית זאת או תכנית אחרת, ובלבד שיקרב היום שבו נצא משלב התוכניות.

סיור בחורבות ביהמ"כ "החורבה" - במרכז האדריכל לואי קאן.

אין בכוונתי להסביר את תכנית "החורבה", שכן, לא אני תכנתי אותה. להסביר יכול רק האדריכל שתכנן את הבנין. אני בא רק לחוות את דעתי ולהביע את התרשמותי האישית, וזאת לאחר ששוחחתי עם בעל התכנית, האדריכל לואי קאן.

אתייחס לשני גורמים (אספקטים) :

הגורם הראשון, הוא צדו החיצוני של הבנין, כלומר, הופעתו, כלפי חוץ והתייחסותו אל סביבתו הקרובה. לבית-כנסת פונקציה חברתית ורוחנית חשובה בתוך סביבתו, והוא אחד הבנינים היחידים שערכו הסמלי אינו נופל בחשיבותו מן הערך הפונקציונאלי שלו. הגורם השני, הוא פנים הבנין, החייב למצוא את פתרונו הסמבולי והפונקציונאלי על-פי קנה-מידה שונה לגמרי.

ראוי להדגיש כי רצויה הרמוניה בין הפנים והחוץ, וכי המעבר מקנה-המידה החיצוני לקנה-המידה הפנימי הוא קריטי. נראה לי, שמר לואי קאן הציע תכנית מרשימה עבור החוץ, הפנים והקשר שבין השניים.

"החורבה" היה אחד מבתי-הכנסת החשובים, או אמילו החשוב ביותר, בעיר העתיקה. נוסף על היותו בית-כנסת, היו לו גם תפקידים לאומיים. למשל, ב"חורבה" היו מכתירים את הרבנים הראשיים, שם תלו את דגלי הבריגדה וכו'. ספק אם היה בנין אחר בארץ-ישראל שרישומו האמוציונאלי על הבריות, דתיים כלא דתיים, היה כה חזק, וזאת לאו דווקא בשל הארכיטקטורה שלו, אלא בשל סיבות היסטוריות אחרות, שלא כאן המקום לעמוד עליהן.

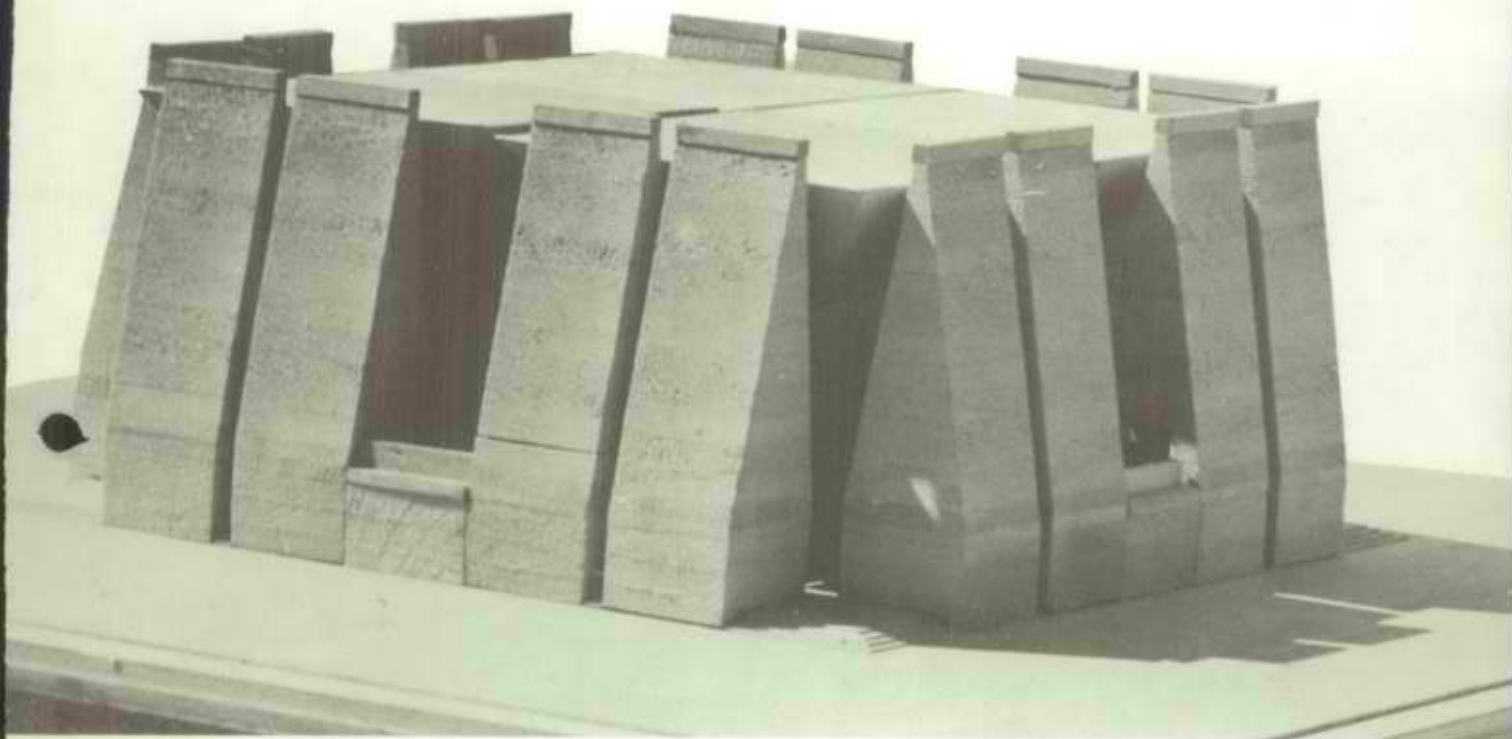
אני יכול להניח שאם בית-הכנסת ייבנה מחדש, יהיו רישומו ותפקידו הצבורי, אולי גם הלאומי, גדולים שבעתים. את כל הגורמים הללו חייב המתכנן לקחת בחשבון.

האדריכלות הישראלית, שתפקידה היה לספק במהירות ובזול קורת-גג למאות אלפי עולים, דגלה בפונקציונאליזם טהור. היא לא הצליחה לבטא באופן אמנותי מושלם, או אף מניח את הדעת, את החוויה הלאומית של העם החוזר למולדתו ויוצר בה חברה שוויונית ותרבותית חדשה על הבסיס של ירושתו הדתית וההיסטורית. (ויתכן שהחברה החדשה שקמה בישראל, עדיין חסרה היתה חוויה בעלת עוצמה מספקת ליצירת מבנה דוגמת החורבה) היא טרם מצאה שפה ארכיטקטונית שבכוחה יהיה לבטא רגשות ויעדים כמו אלה שעל בית-הכנסת המוצע לבטאם, ועדיין לא יצרה בנינים רבים שענו על דרישות כה מורכבות ומסובכות. בכל הנוגע לבנינים בעלי ערך סמלי ואמוציונאלי גדול נמצאנו מגמגמים. יתכן שבנינה החדש של "החורבה" היא ההזדמנות לנסות ולמלא חלל זה. הצעתו של לואי קאן נראית לי כצעד ראשון בדרך זו.

דומני, שהנחירה ההמונית אל הכותל המערבי, שהחלה מיד עם איחוד העיר ונמשכת עד היום, עשרים וארבע שעות ביממה, בכל תנאי מזג אוויר, זהו החזיון המרשים והחשוב ביותר מבחינה צבורית ברובע היהודי של ירושלים העתיקה.

מציאות זו מחייבת את הארכיטקט. הוא חייב למצוא מסגרת ארכיטקטונית מתאימה למעבר הולכי-הרגל בין "החורבה" ובין הכותל, ובעיקר פתרון למסלול שיקשר בין שניהם. לואי קאן הבין צורך זה, שהוא ראשוני והכרחי לתיכנון מחדש של הרובע היהודי בעיר העתיקה. הוא חיפש ומצא, לדעתי, מסגרת ארכיטקטונית הולמת להליכה אל הכותל וה"חורבה". בהצעתו הוא מבקש למצוא זיקה אמנותית נאותה בין השניים. התוצאה היא, דיאלוג סמלי מרתק בין שני מוקדים רגשיים אלה.

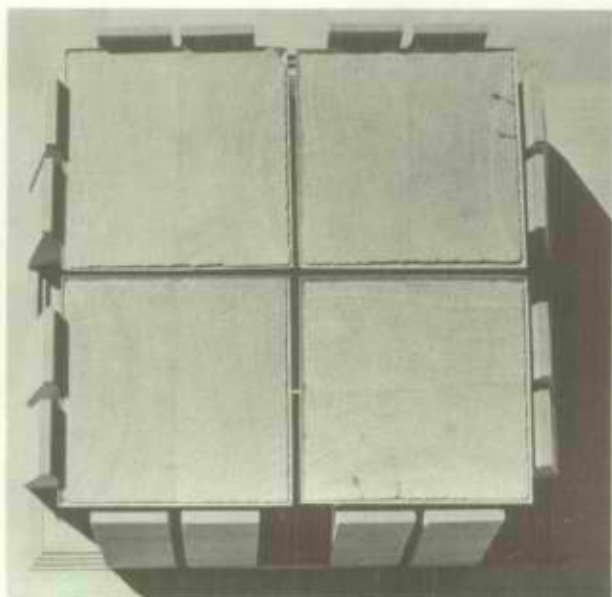
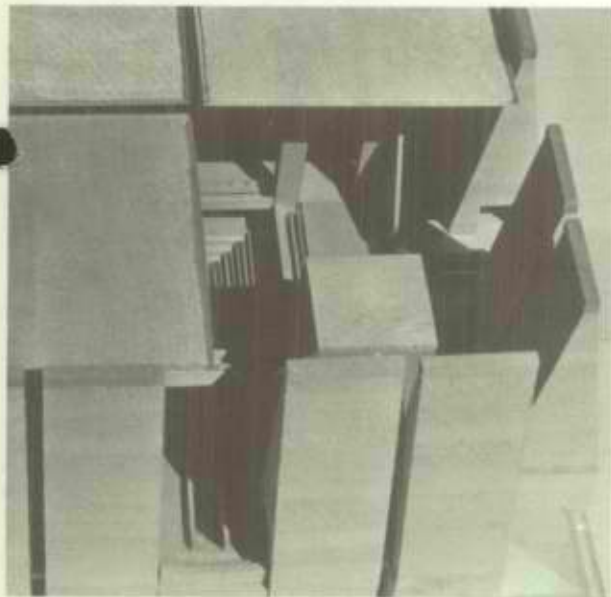
רומא על ככרותיה, גבעותיה והצירים המקשרים ביניהם, השיגה יעד זה.

תצלום פרספקטיבי של דגם "החורבה" לפי ל. קי.

מבט מים חלקי

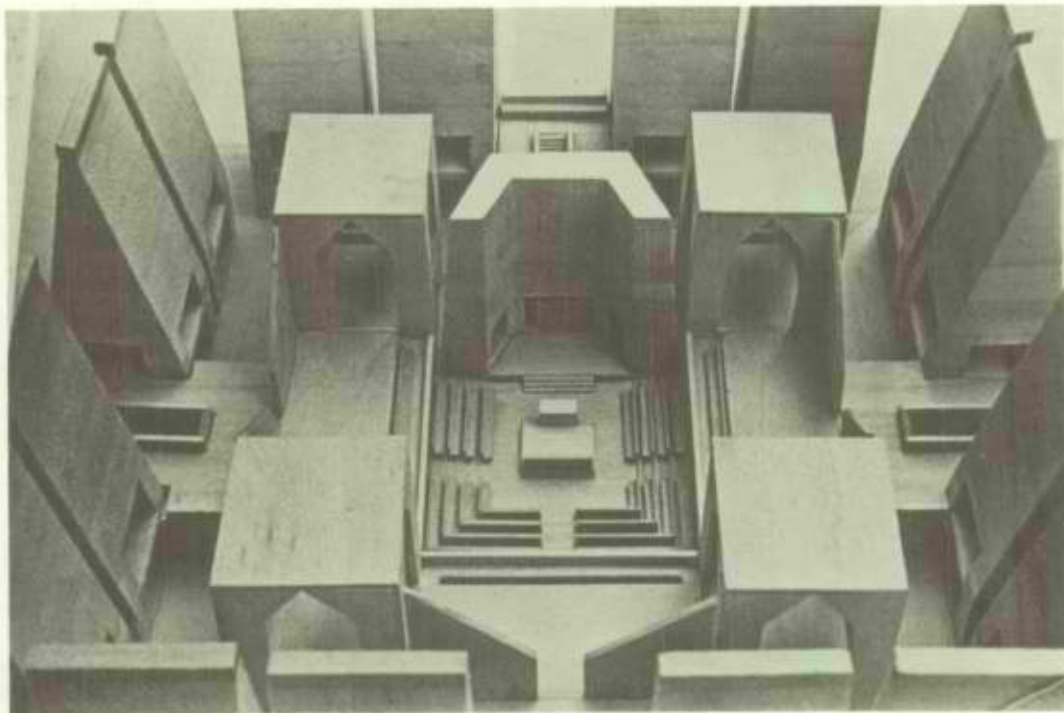
מבט 33

הכר שתמצא ליד הבנין מתוכננת להכיל את החיים, שיתפתחו סביב כל הקומפלקס הזה, בדומה לחצרות שסביב בתי-הכנסת, אך, כמובן, בקנה-מידה אחר. מסיבה זו צריכה הדרך כולה להיות מלווה בבנינים, שלואי קאן מכנה אותם בשפה פיוטית בשם "בתי ספר של הנביאים", בהם ילמדו דת, פילוסופיה, או כל נושא רוחני אחר. לדעתו, נודעת חשיבות רבה לבתי ספר אלה במסגרת מוסדות החברה ובמסגרת עולם ערכי הרוחניים.

לדעתו, ההליכה אל הכותל אינה בהכרח נחירה של עדר, אלא היא גם הליכה של אינדוידואל, הליכה של האדם אל המקום. לכן חייב המתכנן לתכנן את הדרך כך, שהיא לא תאפשר היווצרות של התקהלויות אלא דווקא תפריד מפעם לפעם בין ההולכים ותשמש כעין מסגרת. דרך זו אינה צריכה להיות רחבה ויומרנית, אלא כפי שתיכנן אותה לואי קאן: פעם צרה, סגורה ואינטימית, ופעם רחבה ונפתחת לנוף הבנוי.

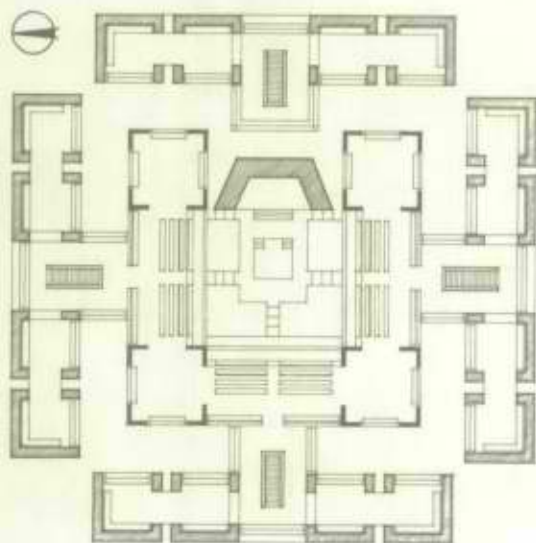
הרגשת המתכנן היתה, שלא רק בימי חג ומועד, אלא אף בכל ימות החול והשבת, כשייצאו המתפללים מבתי-הכנסת שברובע היהודי ויעברו בדרך היורדת אל הכותל, ישמש בית הכנסת ה"חורבה" את ההתחלה של נחירת ההמונים, שתסתיים ליד הכותל. דרך זו תעבור ברובע היהודי כעמוד שידרה בגופו של אדם. אי לזאת, לא יהיה קיים כל צורך בתיכנון-ערים, שכן, בכל נסיון לתכנן או לשפץ את הרובע יהיה על המתכנן להביא בחשבון עמוד שידרה זה. אין זו תכנית המבוססת על חוקים והגבלות שונות, אלא קביעת עמוד שידרה, אשר כל בנין ברובע יחפש את הזיקה ואת ההשתייכות אליו.

דגם ל-ק. מבט פנים, כלפי "המזרח"

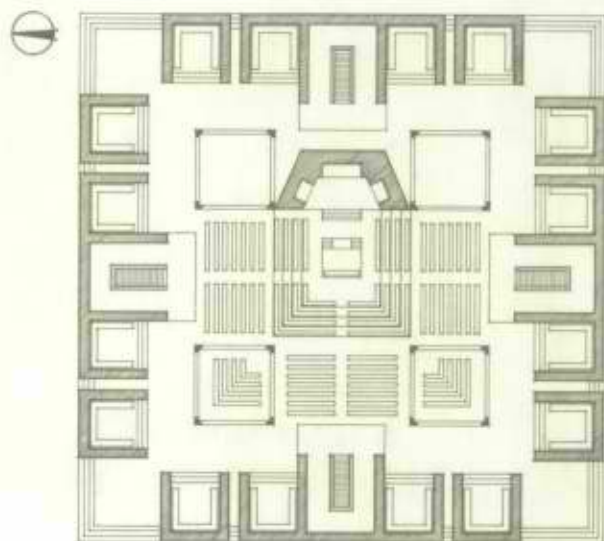

דום ל-ק. מבט חזיתי.

מספרות

תכנית יציע הנשים

תכנית אולם ביה"כ

צדודי החדרים

(הערות עורן) — עם תוצאת הקובץ נתקבלו תכניות חדשות של לואי קאהן אשר נשארו עקרוניות עמי התכניות המובאות בזה, אולם השטח הכולל של מבנה בית הכנסת קטן ב-20%.

בית־הכנסת הזה עתיד לעמוד בתוך ריקמת בניינים צפופה ברובע היהודי. הצירוף הזה עתיד ליצור אותה הרגשה מרשימה, אשר לצערי אינה קיימת כבר היום, שהיתה פעם ליד הכותל, שהזדקר מבין בנייני המגורים הנמוכים, אשר ניצבו בסמוך אליו וכמעט נגעו בו.

לואי קאן תיכנן את ה"חורבה" כבנין הבנוי מאבנים שגודלן כגודל האבנים, שמהם בנוי הכותל, ועל־פי תכניתו גם בנין זה יודקר מעל לבניינים הצפופים, שיקיפו אותו מכל צד. עם זאת, אינני מאמין שלאדריכל היתה כוונה להדגיש את גודלו של הבנין, ולבנותו מרשים במיוחד. (האדריכל קאהן עמד על כך בעצמו בהרצאה שנשא במוזיאון עת הציג את הפרויקט לציבור — העורך) אמנם, במקורו הבנין גבוה, אך העיבוד הארכיטקטוני הנאות בא לטשטש הרגשה זו. לדעתי, אין כל צורך לנסות ולהתמודד עם מסגד עומר בגודל וברושם החיצוני. ההתמודדות אינה בנדלים אלא ברוח, באיכות־הרוחנית, שהיא חייבת להיות במקרה זה אינטימית יותר, יהודית מאוד ומדברת בקול־דממה־דקה, ולא זועקת לשמיים.

הפנים :

למרות העובדה כי בית־הכנסת הזה הנו מונומנט לאומי, הוא תוכנן כדי לשמש גם מקום תפילה יומיומי, אינטימי, ומתוך כוונה ליצור את האווירה שבה יוכל להתקיים דו־שיח בין האדם לבוראו. עם זאת, לא התעלם המתכנן מתפקידו של בית־הכנסת בימי מועד, שאז עליו להיות מסוגל לקלוט בתוכו

המוני מתפללים. למשל, אם בתפילה של יום-חול יהיו בבית-הכנסת 200 מתפללים, הרי שבחגים עשוי מספרם להגיע ל-2000, ואף למעלה מזה. לואי קאן מצא פתרון ארכיטקטוני נאות לשני האספקטים הללו גם יחד.

המסגרת החיצונית של הבנין היא מסגרת אבן, היוצרת את קנה-המידה החיצוני של הבנין. מסגרת זו תוחמת בתוכה מבנה נפרד של בטון, היוצר את קנה-המידה הפנימי, הבנוי עמודים הנושאים 4 פרמידות. פרמידות אלה הן קירות הבנין. ארבעת העמודים תוחמים בתוכם חלל מרכזי קטן, המשמש אולם תפילה לכ-200-250 איש. ממדי חלל מרכזי זה, תואמים את ממדי החלל שהיה בבנין המקורי של ה"חורבה". אולם התפילה הקטן יהיה מוקף בארבעה עמודים, שישאו את הגג, וכך תיווצר גלריה שתהווה מסגרת פנימית לחלל המרכזי. גלריה זו היא עזרת הנשים.

מתחת לשטח הגלריה אפשרית התרחבות אולם התפילה, עד כדי קליטתם של כ-800 מתפללים נוספים. ההתרחבות הזו איננה נובעת מתוך החלל הפנימי, אלא מסביבו, היינו, מתחת לעזרת-הנשים ומשלושת צדדיה. בצד הרביעי יוצג ארון הקדש.

מכל אלה ברור, שהאולם הפנימי ישמש לתפילה של יום יום, ואילו הגלריות תקלוטנה את הקהל הרב שיבוא לבית-הכנסת בימי שבת ובימי חג ומועד.

בבסיס המסגרת של קירות האבן יבנו כוכים (נישות). בכל קיר יבנה כוך, שהוא מעין חדר-תפילה פנימי, קטן ואינטימי. בשעת הצורך יוכלו האנשים להתפלל גם בתוך הכוכים הללו. כשביקר לואי קאן במוזיאון ישראל וראה את בית-הכנסת האיטלקי המשוחזר, הביע רעיון, שגם בתוך הכוכים שב"חורבה" ימקמו בתי-כנסת של עדות שונות ושיחזרום של בתי-כנסת אשר יובאו לכאן ממקומות שונים בעולם.

פנימו של בית-הכנסת עשוי שלושה איזורים: החלל המרכזי. הגורה העוטפת את החלל המרכזי פעם אחת, והגורה שניה העוטפת אותו פעם נוספת. זוהי אחת מגדולותיו של הבנין המתוכנן, היינו, אין מגלים אותו בבת אחת, אלא הוא מתגלה שלבים שלבים, בדיוק כשם שדתנו אינה מתגלה בבת אחת, בהיותה תוך בתוך תוך, עד לפני ולפנים. נראה לי, כי זהו אלמנט מאוד יהודי, המתממש, במקרה זה, בבנין.

מצד שני נשמר בבנין ה"חורבה" קנה המידה האינטימי. אין הוא חלל גדול ומפואר כמו קתדרלה, למשל, אף כי יהיה באפשרותו של בית-הכנסת הזה להכיל בתוכו בהתאם לצורך גם טקסים מפוארים שיתקיימו דווקא בו ולא בשום בית-כנסת אחר. כמו כן ישמור הבנין ויקיים בו את הסמבולים, אותם הזכרתי בראשית דברי.

הבנין, שבו מתמזגים שני קני-המידה, יוצר אפקט מרשים. קנה-המידה החיצוני, המתבטא בקירות האבן, והמשמש על-ידי כך את הדיאלוג בין ה"חורבה" לכותל המערבי, וקנה-המידה הפנימי, המתבטא במבנה הבטון.

סביב הבנין תיכנן לואי קאן חרוץ, המפריד בין מבנה קירות האבן לבין מבנה הבטון. דרך חרוץ זה יחדרו קרני השמש לתוך הבנין. האבן הירושלמית הצהובה תחזיר את קרני-השמש ותקרין אור בגון של זהב, בעוד מבנה הבטון האפור יחזיר את האור בגון של כסף. דבר זה יצור בתוך הבנין משחק אורות מרשים ומרתק של צבעי זהב וכסף, ובכך גם ימצא הבטון לאבן ולבטון.

לואי קאן מכבד את החומר שממנו הוא בונה, ולעולם לא יעשה בו בנגוד לסגולות החומר ול"רצונו". אי לכך הצורות הן ברורות. כשהוא מתכנן קירות של אבן — הקירות הם רחבים בבסיסם, והם הולכים וצרים כלפי מעלה. לעומת זאת, כשהוא מתכנן מבנה של בטון, הוא בונה אותו צר בבסיסו ומתרחב והולך כלפי מעלה, עד שהוא משמש על-ידי כך את הקרוי של הגג.

הכניסה הראשית לבנין בית-הכנסת איננה מודגשת במיוחד. ניתן להכנס לבנין מכל כיוון ומכל צד. הגישה אל הבנין היא אינדיווידואלית. למרות העובדה שבית-הכנסת כאילו סוחף אליו את המתפללים, אין הוא הופכם לציבור גדול ודחוק.

ביסודה תכנית בית-הכנסת היא צנטראלית, לכן אין צד אחד של הבנין מודגש יותר מאשר צד אחר, להוציא את ארון-הקדש, היוצר כיוון בתוך הבנין.

לואי קאן לא ניסה לשחזר את העבר. זו היתה גישתו הכללית והעקרונית, ובכך צדק לדעתי. כל מי שבא בעבר לבנות את ירושלים — ברוח גדולה בא- היה לו מה לומר, והוא אמר זאת בשפתו. כל אחד ביטא את אשר בנשמתו, ועל כן העיר העתיקה הינה אוסף מרתק של רבדים אינספור, המבטאים, כל אחד על פי דרכו, את האמת הפנימית, הבלתי מעוותת, של יוצריהם. כמעט לכל בוגיה של ירושלים היתה אמת זו כה חשובה וגדולה, עד שהתעקשו לתת לה בטווי אדריכלי. במעשה זה לא זלזלו באלה שקדמו להם. להפך, בזה שעשו כמעשה קודמיהם, חלקו להם את הכבוד הגדול ביותר.

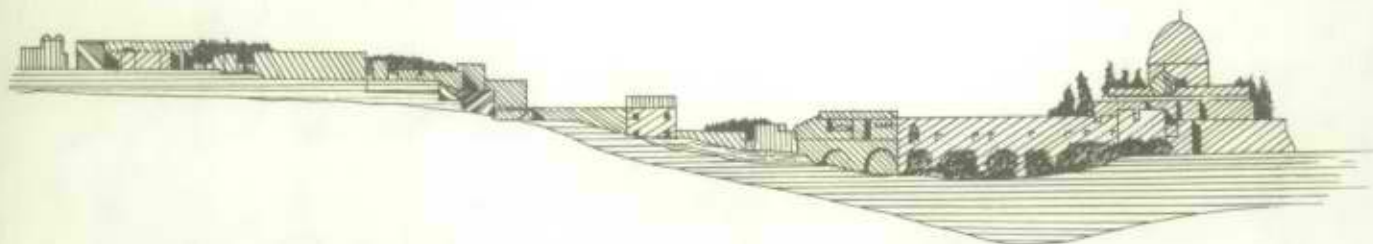
בוגי בית-שני לא שיחזרו את הבית הראשון. בית שני בתפארתו האחרונה, ערב הכיבוש הרומי, לא היה שיחזור של מקדש עזרא ונחמיה, ואף לא הרחבה סתמית שלו, אלא יצירה מקורית של בוגיו.

כל דור הטביע את חותמו הנאה על ירושלים, וזה מה שמציע לנו לואי קאן ומה שעלינו לעשות. מי שבונה היום את ירושלים אל יסתכל רק בבנינים הקיימים. עליו לכבד אותם, אך יותר מזה חשוב שיסתכל פנימה, אל תוך לבו. היטוט בין אבנים ושיחזור חקייני של בניה דתית מן המאה ה-19 לא יועילו הרבה לבוגיה החדשים של ירושלים, אלא אם כן הם עצמם אין להם שום דבר לומר. לואי קאן בהצעתו מניח את ההפך מזה. הוא חושב כי לדור הזה יש מה לומר, ונדמה לי שהוא אומר זאת בהצלחה.

הוא מציע להשאיר את הריסות ה"חורבה" הישנה כמות שהן, שימשו כמעין גן, אשר אליו יכנסו מרחוב היהודים. בית-הכנסת החדש יוקם על-ידו. שני האתרים ברציפותם, בזיקתם האמנותית ההדדית ובזיקתם האמנותית אל סביבתם הקרובה ואל הכותל המערבי, ערבים להמשכיות ההיסטורית, תוך מתן ביטוי חזק ומשכנע לרגשותיה של התקופה בה אנו חיים.

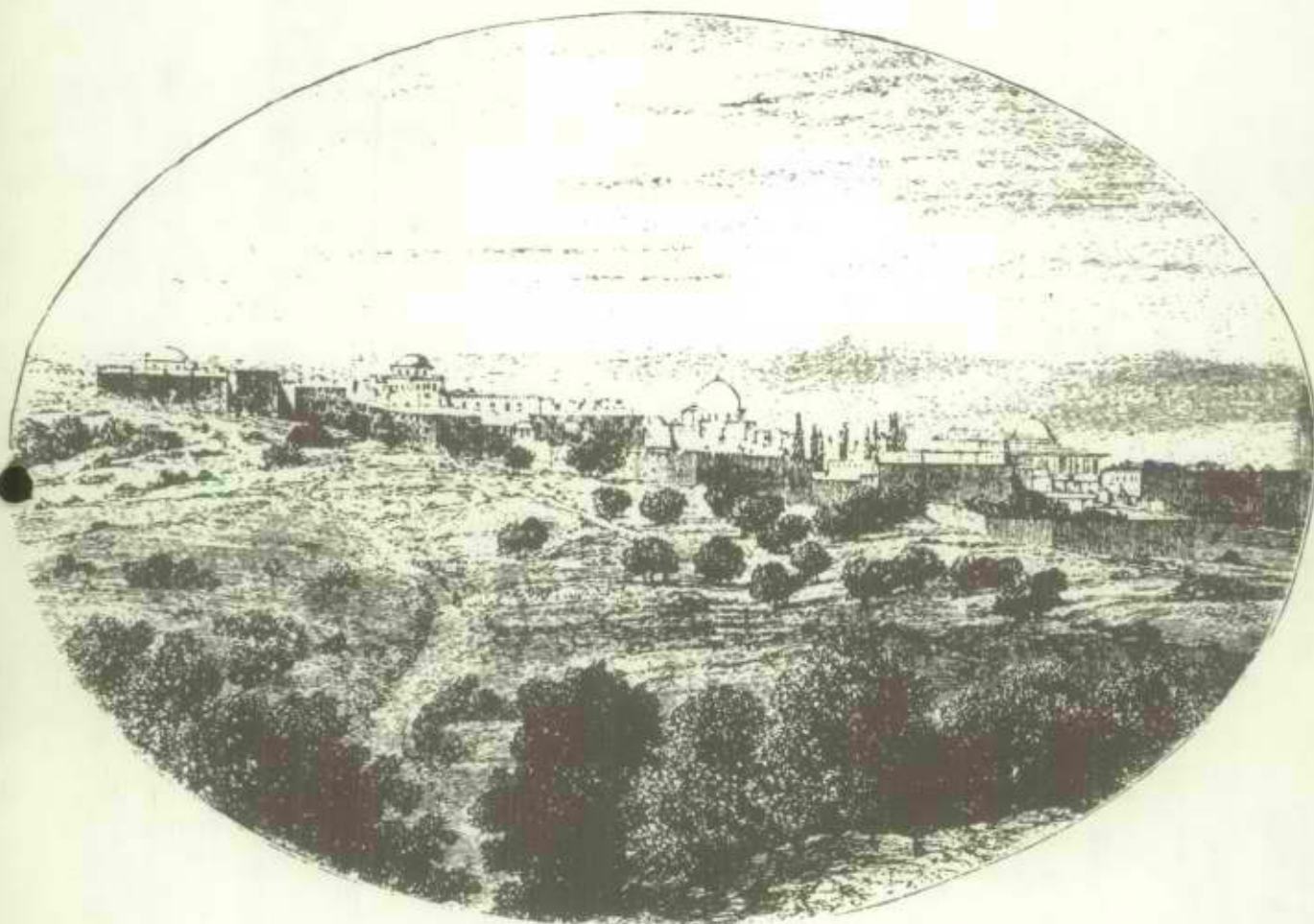
הריסות ה"חורבה", הפינה הצפון מערבית.

חתך טיפוסי דרך הרובע היהודי והר-הבית

החתך הנ"ל בתוספת מבנה החורבה עפ"י ל. ק.

תחריט מהמאה ה'ר"ט, מראה העיר מנקודת מבט דומה לכתבים הנ"ל כאשר 'החורבה' מודקרת בצורה השמאלית של התמונה.

קשה לי אני הצעיר לבוא לשבח או להטיל דומי בתוכניתו של אדריכל ומעצב בעל כשרונות נעלים כלואי קאן. עם זאת ארשה לי מספר הערות, בעיקר לגבי היחס בין הבנין המוצע לסביבתו וליעודו הכללי. אני מוצא כנכונה ביותר את הצעתו של קאן שלא לנעת כלל בחורבות הקיימות, או ביתר דיוק להפכן לנן זכרון לאשר הושמד ברוע לב ביד ירדן הודונית. לשחזר את "החורבה" כפי שהיתה וכפי שכמה ממבקרי הארכיטקטורה הדילטנטים היו רוצים שתהיה, זוהי גישה פסולה מעיקרה ובנוסף לעובדה שהיינו חוטאים לאמיתותו של הבנין החדש, היינו גם מונעים בחשיבותה של זכירה זו שצינתי.

עם כל הנוסטלגיה שיש לנו לבתי הכנסת של העיר העתיקה שהיו ואינם. ערכם הסגולי אינו מספיק לשחזור מדויק. ייאמר עוד, שאותם אנשים שנענועיהם לחורבת רבי יהודה החסיד כה בולטת, שכחו שמאז ראו את "החורבה" לאחרונה לפני 20 שנה, המטען התרבותי האופטי שלהם וסולם הערכים שלהם וחשיבותם היו שונים לחלוטין מאלו של היום, ויכול אני לומר כמעט בוודאות שאף הם אלו היו רואים היום את "החורבה", כפי שהיתה או עומדת על תילה היו מתאכזבים. תופעה זו חזינו היטב מבשרנו כשחזרנו אל בניי הדסה והאוניברסיטה, הרגשנו מעין אכזבה למרות שטיב תכנונם לא פחת במשך 20 שנה. בינתיים למדנו להכיר אדריכלות בעלת אפשרויות אחרות, בעלת מעוף אחר, מפתחים שונים, קנה מידה שונה והרגשנו עצמנו גדולים בתוך אותם בניינים שפעם כה נימדו אותנו. כך היה קורה גם לנו בחורבת ר' יהודה החסיד דאז.

ובכן טוב עשה לוואי קאן, שפרק מעל עצמו את אותם רגשות שהם בעצם ספציפיים רק לבאי חורבה מלפני 20 שנה והציע בנין חדש ושילב בו גן של חורבות עתיקות.

עם זאת יצויין שבנין כזה היה דורש מרחב מחיה מסויים. אומנם הוא הוקף ע"י חצר הזכרון וע"י חצר הפריסטיל אך אלו פונקציות נוספות, מבנה בקנה מדה כזה, צריך מרחב גדול סביבו, כדי שתהיה אפשרות להתכונן כלפי הבנין ולהתאים את עצמנו אל ה-scale שלו. ואלו הבנין המוצע במציאות, יעביר אותנו מעבר פתאומי מהסמטאות הצרות בבת אחת אל המסה הגולמית הענקית הרובצת בתוך חלל צר. את האנטיטזה לתופעה זאת, נוכל למצוא בכיפת חראם אשרף שאדריכל קאן כה הרבה להעמידו מול "החורבה", שם הכניסה מהסימטאות הצרות הדחוקות הלוחצות על ההלך משני צדדיו ובבת אחת פוטרות אותו אל חלל חיצון רחב ידיים, אל חופת התכלת הפרושה מלמעלה; נגוד פתאומי זה אכן מצליח ליצור את אותה אווירת קודש פרלמינרית, לפני שאנו מגיעים אל הקודש עצמו, תופעה המוכרת היטב מכל הקתדרלות הגוטיות האירופיות, שמוצאות מרחב בלב רבעים דחוקים ביותר במציאות שלנו אותם מרחבי רקע חסרים כאן לחלוטין. מרווח הביניים חסר בתוכנית זאת; אמנם ייאמר לזכותם של המתכננים שהם חשו בהתנגשות זאת, באי התאמה זו, אך לא ניסו לפתור אותה ע"י שנוי הפרופורציות, אלא בצורה שהיא כשלעצמה מעניינת ביותר, אולם לדעתי אינה עונה על הבעיה במידה מספקת.

פתרון זה הוא החגורה שנבנתה סביב הבנין שנתיחס אליה גם כשלעצמה, אולם לעת עתה נבחן תופעת לוואי שלה. החלל שנוצר בין בית הכנסת נומו והחגורה מסביבו, הנו בעצם סמטה דומה לסימטאות של העיר העתיקה אף היא מקבלת תאורה מרחוק ומלמעלה, מפס צר של השמים הפתוחים. נראה שהמתכננים רצו להביא את סמטאות העיר העתיקה עד לבית הכנסת עצמו, משהו מאופיים של בתי הכנסת מימים עברו שבעיר העתיקה. זהו פתרון מעניין ביותר, קירות הזכוכית של בית הכנסת צומחים ממש מן הסמטה עצמה. אולם פתרון כזה יכול היה להיות עקבי יותר ואלו המתכננים התייחסו בצורה שונה למונומנט בתוך החלל הסובב אותו. יש כאן התחרות (שהודגשה ע"י קאן עצמו) בלתי צודקת ובלתי מוצדקת עם מסגד עומר. חורבת ר' יהודה החסיד היתה בית כנסת ועם כל גדולו היחסי היה מבנה

שחשיבותו מקומית ויחסית- להקנות לו אופי כמעט של מקדש, ויחד עם זאת לקשור אותו בשווי משקל רופף עם כיפת הסלע דבר זה כשלעצמו אינו מאדיר אלא מקטין את ה"חורבה"- הנסיון להעמיד מקדש מול מקדש, ואין לי כל ספק שזו היתה כוונתו של קאן אינו נכון מעיקרו ; מבנה כזה אסור שיתמר להיות יותר מאשר יעודו המקורי.

ראוי לציין אלמנטים מסוימים מעניינים ביותר (אם כי חלקם אינו חדש אצל לואי קאן) — הכניסה מהפינות, הפתרון ה"גוטר" בכניסה זאת עוזר ללא ספק לתחושת המונומנטאליות והעוצמה.

מעניין מאד גם פתרון "האשכול", בית הכנסת המרכזי כשסביבו 9 "שטיבלך", חדרי תפילה אלו יכולים להחיות את בית הכנסת ולתת לו אופי של פעילות תמידית. מיקרו-פעילות — או מקרו פעילות, המעבר הוא כעין אמבולטוריום שבין הכניסה והקפלות, אך קנה המידה הפנימי הנכון מתאים עצמו יפה למחשבה יהודית חסידית של שטיבלך מסביב לבית המדרש הגדול.

שוב נמנה אל החוץ אל נקודה אחרת המעסיקה את המתכנן, הקשר בין מקדש המעט שלו אל שרידי המקדש עצמו, יוצר תווי מושלם מן החורבה ועד לכותל, ובכך קושר את הכותל עם בית הכנסת ואף יוצר סביב הכותל שקערווית, שגודלה הנגיבי היא כגודלה הפוסיטיבי של הצעתו ל"חורבה", ואיני יודע אם הוא רוצה להאציל מחשיבות הכותל על "החורבה" ואולי בתת ההכרה מצוי הרצון שבמשך הדורות, תאציל החורבה מחשיבותה אל הכותל. הקשר הזה מזכיר לי באופן עקשני דרך אחרת בעיר העתיקה הקשורה בתודעה העממית לא בכותל הדמעות אלא בדמעות אחרות, דמעות הפיטה, יש לי מעין תחושה שיש כאן מעין חזרה על ויה דולרוזה- אותה מסילת הישיבות אינה שלנו- ישיבות צומחות במקומות שצריכים אותן ולא במקום הנקבע ע"י תכנון שרירותי- לואי קאן קרא להם בתי נביאים — מושג שתום לגבינו — אולי רומאנטי, אך כלל לא מציאותי לגבינו היום- לכן פירשתי זאת כפירוש חופשי כבניני ישיבות- איני חושב שכיום יש להנציח ולהדגיש שוב את המסילה אל כותל הדמעות, עלינו להתפלל לנישה אל הנעלה יותר, אל ההר עצמו ולא אל תחתיתו.

ועוד אציין, שמר קאן מצא פתרון נפלא לצפוי האבן סביב הבנין ע"פ חוקי העיר, מבלי לעשות שקר בנפשו כפי שאנו עושים פעמים כה רבות בהתייחסינו לאבן, בכך שהקיף את בנין-הבטון, הקרוי בפיו בנין הכסף, ברצועת אבן מנותקת מהבנין גופו והקרויה בפיו בנין הזהב.

בסיכום אפשר לומר שהמתכננים, הצליחו ליצור חלל פנימי מרתק ממש, בעל תכונות חדשניות אך מתאימות בהחלט למחשבה היהודית- אך לא באותה מידה הצליחו המתכננים בעד האקולוגי של המבנה, אם בהקשר לסביבה הצמודה לו ביותר, ואם בהקשר לסביבה הרחוקה יותר, ביחסו לחורבות הר הבית וביחוד בתחרות הלא נכונה עם חראם אשריף- לא לי לבוא ולתת ציונים ללואי קאן אף לא לתת לו הצעות, שמח אני שיכולתי להביע מהרהורי ליבי בקשר לבנין מרתק זה.

מלימוד תכנותיו של לואי קאהן ניתן לראות, שעבודותיו הן פרי מחשבה אנליטית עמוקה, שאת תוצאותיה אפשר להרגיש במתרון של כל פרט ופרט, ולו הקטן ביותר, בבנינו. בהירות מחשבה היא קרה בדרך כלל, אבל ברגע שלואי קאהן מסביר את רעיונותיו האנליטיים, הבהירים, הופכים הם לרגעי שירה כאילו משורר קורא את שיריו. ביחס לבית-הכנסת של רבי יהודה החסיד — החורבה — נדמה לי שלואי קאהן הלך בדרך שונה, ולפי דעתי במקרה זה, לא יכול היה להיות אחרת.

נקודת המוצא לתכנון החורבה לא היתה יכולה להיות רק רציונלית; הנסיבות לא איפשרו זאת. השבוע ההיסטורי של איחוד ירושלים ושל החזרת העיר אלינו, הביא התלהבות גדולה לא רק לעם היושב בציון אלא לכל עם ישראל, ואכן ברגע שלואי קאהן ניגש לתכנון בנין בתוך העיר העתיקה המוחזרת, הוא עשה זאת תחת השפעה של אותה התלהבות אשר ללא כל ספק סחפה גם אותו. גלי יצירה ראשוניים אלה היו גלים אמוציונליים, ודבר זה ניתן לראות ולהרגיש לא רק בתכנית הבנין עצמו, אלא בכל ההתפתחות הנובעת מן הקשר שלואי קאהן רצה ליצור בין החורבה ובין הכותל.

במשך עשרים שנות קיום המדינה הסתכלנו בנענועים על החלק המזרחי של ירושלים ממצפורים שונים. הנעתי ארצה אחרי מלחמת השחרור ולא פעם כשהסתכלתי מאבזר-טור לעבר הר הצופים, חשבתי על מראה של העיר לו עמדתי שם. ואמנם כשהתגשם הדבר וצפיתי ממרומי אותו ההר על ירושלים, היתה לי הרגשה של נוכחות גדולה מאוד, נוכחות של דורות ונוכחות לדורות, כאילו אני עצמי הייתי חלק מההר הזה. יתכן מאוד שכשלואי קאהן התחיל לחשוב על החורבה וניגש לתכנונה, עשה זאת מתוך הרגשת הנוכחות היהודית, אשר אחרי כליכך הרבה שבל ובפעם הראשונה אחרי זמן רב כליכך, היתה העיר הזו מלאה בה. בדרך זו ניתן להבין את הגוש של מבנה החורבה; הגוש אשר בשום מנין ואופן אינו רוצה להתמודד עם מסגד עומר, אלא רק להמגין נוכחות יהודית בין הגושים האחרים המודקרים בעיר העתיקה והיוצרים את הקו המיוחד והאופיני לה.

בתכניות אשר אנו רואים לפנינו אפשר להרגיש מטרה זו בבירור, ובעיקר בחתך בו מופיעים האלמנטים המרכיבים — הכותל, המסגד והחורבה. חתך זה מסביר את הרעיון כולו.

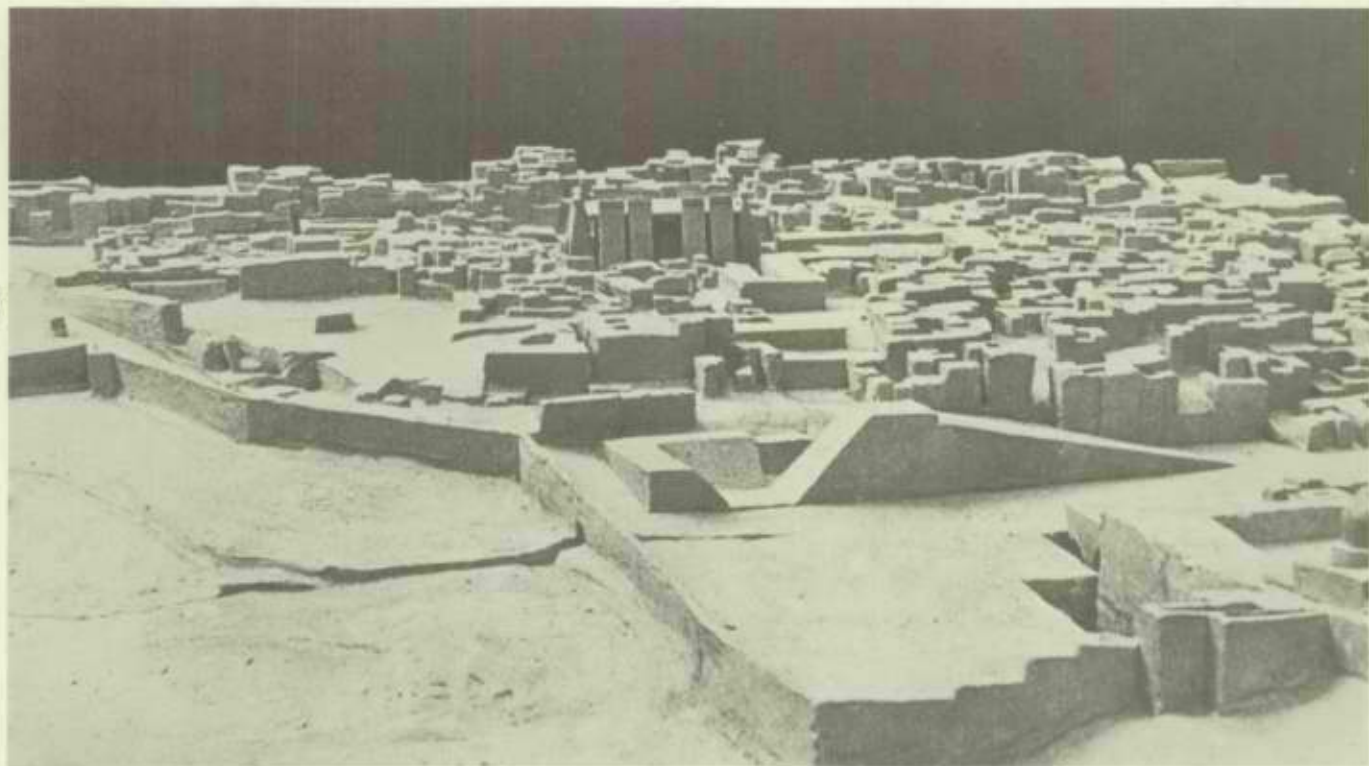
הוויכוח שתכנית זו עוררה בציבור מראה, א) את חשיבות הענין רב) שהקונספט הזה אינו ניטראלי אלא יש בו הצהרה חזקה וברורה מאוד. מקרה כזה קונה לו כמובן מתנגדים וגם מחייבים. המתנגדים אומרים כי הבנין מגושם, גדול מדי כלפי הסביבה. הם מסבירים כי הבנינים בעיר העתיקה הם קטנים יחסית והכנסת בנין בממדים אלה מוציאה את יתר הבנינים משיווי המשקל שלהם.

הבה נסתכל על צילום המודל של העיר העתיקה כולה. כפי שאנו מכירים אותה, מורכבת העיר העתיקה מגוש אחד. אי אפשר לומר שהיא מורכבת מבנינים בודדים שהיחס ביניהם הוא רלבנטי. הקובץ בעיר העתיקה הוא היחס בין הגוש הכולל, בין כל הפסיפס, ובין אלמנטים מסוימים. נקח לדוגמא את הר הבית עם המסגד ביחס אל העיר העתיקה כולה. — שיווי המשקל נשמר והיחסים הם נכונים. הצילום השני של המודל בו מופיעה החורבה מוכיח זאת. בצילום זה אנו רואים למעשה שלשה גושים עיקריים: העיר בין החומות, הר הבית והקומפלקס של החורבה והכותל, כשדרך הנביאים, כפי שקורא לה לואי קאהן, מקשרת בין השניים.

מעצם השמות שהוא נותן לדרך הנביאים ולבתי המדרש הנמצאים בה, אנו רואים שהתייחסותו של לואי קאהן לנושא היתה מעבר לתייחסותו של ארכיטקט לנושא שינרתי ולדעתי התוצאות הארכיטקטוניות מוכיחות זאת. התפתחות החללים, השורה שבמישורים ובירידות עד שמגיעים לכותל,

צילום פנורמי של הרובע היהודי בעיר העתיקה מראשית המאה, מבט ממזרח.

מבט ממזרח על הרובע היהודי כאשר החורבה במרכזו, עש"י דגם ל-ק.

לפעמים דומה הדבר לדרישה מוסיקלי בין כלים שביצירתו של גאון במוסיקה, וכאן דרישה הוא בין החורבה והכותל והחללים המתפתחים ביניהם והוא יצירה של גאון בארכיטקטורה.

דרך הנביאים שציינתי קודם, נראית לי לא כפי שקאסטו קורא לה "ויה דולורוזה" אלא "ויה הונורוזה" — דרך של כבוד, דרך של אופטימיזם גדול וזאת משום שהדרך תוכננה בזמן אופטימי ביותר, זמן שבו הפכו דמעות עצב לדמעות שמחה. "ויה הונורוזה" זו המהוה טיילת בין החורבה לכותל היא ספוגת ערכים מתחילתה ועד סופה, ערכים אנושיים ואם אנושיים — יהודיים.

לכן כאשר התעורר ויכוח גדול בציבור מסביב לתכנית, הופתעתי מתגובתם של כמה מבעלי המקצוע שלנו. אני חושב שביקורת היא ענין בעל חשיבות, אבל חשוב הדבר כיצד היא נעשית, אפשר כמובן להתנגד לרעיונות, ואפילו הם של גדולים, אבל לכתוב מאמר ביקורתי בעתון לא מקצועי. ללוות אותו בסקיצות שנעשו תוך כדי כתיבת המאמר — זו שטחיות, חוסר מקצועיות וחוסר התחשבות במחשבתם של אחרים. יבורכו אלה אשר הגו את הרעיון להזמין את האדריכל היהודי הנדול בן זמננו על מנת שיתרום לירושלים בנין זה. באופן כללי חשוב שתבנינה בתוכנו יצירות של אדריכלים גדולים. הדבר מעשיר את הערכים התרבותיים שלנו כפי שעבודות גדולי הפיסול והציור במוזיאונים שלנו מעשירות את תרבותנו. כבוד גדול הוא שיצירות רמברנדט או פיקסו נמצאות בישראל וכבוד גדול יהיה לנו אם יצירתו של לואי קאהן תימצא בירושלים.

מבט מדרום על הרובע היהודי, מימין בולט ביהמ"ל "החורבה".

תגובות לסימפוזיון על שיקום "החורבה"

יהודה האזרחי

אדריכל דן אלרוד

הרב זאב גוטחולד

אדריכל אהוד מנצ'ל

שרידי ביהמ"כ "החורבה" כפי שנתגלו לאחר שחרור הרובע ביוני 1967.

"החורבה" לא נחרבה

יהודה האזרחי

וכך היה המראה: הרס מסביב. שער יחיד נותר, ומשקופו נוטה לימול. עיי מפולת — ערימה גדולה, בגובה שתי קומות כמעט, ומתחתה קבורים שרידי קירות, עמודים, קשתות, חלונות, רצפות, מדרגות, במה, ארון-קודש. ואפשר אך להיכנס בשער המט-לימול, שהיה פתוח אייפעים כלפי רצפת-שייש מבהיקה, לטפס מבעדו בתוך ענני-האבק אל מרומי הערימות, ולראות מעליהן שאריות דלות של קימורים הרוסים, וביניהם, מימין, קשת גבוהה, גידמת, התלויה בדרך-נס אישם במרומים, עדות מכאיבה לגובהו של חלל האולם שניצב כאן בעבר, חי, מפליא ביופיו ובהדרו, והוכחד באכזריות.

או, נוסח אחר:

"מעון שאייה, מרבץ שממה, הרי אשפה ואבני עולם תחתיהם מערות איומות מפיקי בלחות צלמות, ומעבר מזה תלואים שתי חצאי קירות מפילות אבני גיר מנופצות, והמקום השמם והאיוס הזה... זה אותו מקום עצמו. תיאורו הראשון, משנת תשכ"ז (1967), כפי שנתגלה לנו בשונו לאחר תשע-עשרה שנות ניתוק אל הרובע היהודי בעיר העתיקה, והנה כולו הרס וחורבות. תיאורו השני, כפי שנתגלה לר' יוסף ריבלין מאה ואחת-עשרה שנה קודם לכן, בשנת תרט"ז (1856).

ירח בין הכוכבים

אולם תיאורו של ר' יוסף ריבלין לא היה אלא הקדמה לבשורה גדולה — "שש תשיש ותגל נפשי בהשמיעי היום אל אוהבי ציון וירושלים את הבשורה היקרה אשר יחלנו לה" — שהוא בא לבשרה, בתום תשע שנים של עבודת בניה, והנה, במקום החורבות, מתנשא מעתה בית-הכנסת הגדול והמפואר ביותר בעיר העתיקה, הוא "חורבת ר' יהודה החסיד".

"... הוא מביא אל לב רואה רגש נפלא איום וקדוש בעוזו וחדוה — כי כמוה לא עמדה על אדמת הקודש מיום גלות הארץ, ובבין ארמונות מפוארים היכלי שרים הכי נכבדה על כל בתי העיר גבהה וגשאה מכל מגדלות. העומד על אחד ההרים סביב ירושלים יראה כיפת הביהכנסת בבין כיפות כל בית גדול כירח בין הכוכבים, קירותיה מנימה וחוצה מלאים הוד והדר מחרושת אבני גזית מעשה ידי אומנים נפלאים, חלונותיה כ"ח בקירותיה ט"ז, כל אחת מהנה כשער גדולה, ושנים עשר מספר שבטי ישורון בתוך הזר אשר הכיפה סובבת עליו אשר הוא סובב את כל הבית הכנסת. קרקע הבית רצפת אבני שיש כאידוותא דימא, בימה מפוארה בתוך, בנויה לתלפיות מחרושת אבנים מפותחות משובצות חלקי אבני שיש סביב סביב..."

חודשים אחדים לאחר הנוכת הבית, הושלם פארו של בית-הכנסת, עם הצבתו של ארון-קודש עתיק, שהובא אליו ממרחקים, מהעיר חרסון ברוסיה. "..." הופיע מקרית חערסאן ואתא מבית הכנסת ניקאלאיעב אשר בעיר ההיא ארון הקודש מוכתר בכל פאר מעוטר בכל הוד והדר מעשה ידי אמן חרש חכם וחושב בחרושת עץ ופתוחי ציצים ופרחים ענפי חמד וכנפי הוד נחפו בירקק חרוץ מגביה קומה עד שבע-עשרה אמה ופרש כנפיים במרחב ולו עמודים שנים-עשר ואדנים לעמודים וכותרת עליהם וגולות על כותרות ודלתותיו מצופים זהב".

ירח בין כוכבים... כך היה מראהו של "חורבת ר' יהודה החסיד" עם הקמתה בשנת תרכ"ה (1865). וכך נתגלתה לבאיה, דור לאחר דור, במשך שמונים-ושלוש שנים, עד ליום שבו נפגעה בפני התותחים של הערבים בזמן המצור על הרובע היהודי במלחמת העצמאות, ולאחר מכן, משנכבש הרובע, נחרסה בידיהם באכזריות ובתאוות-נקם כדי להכחיד לעולמים את זכרה.

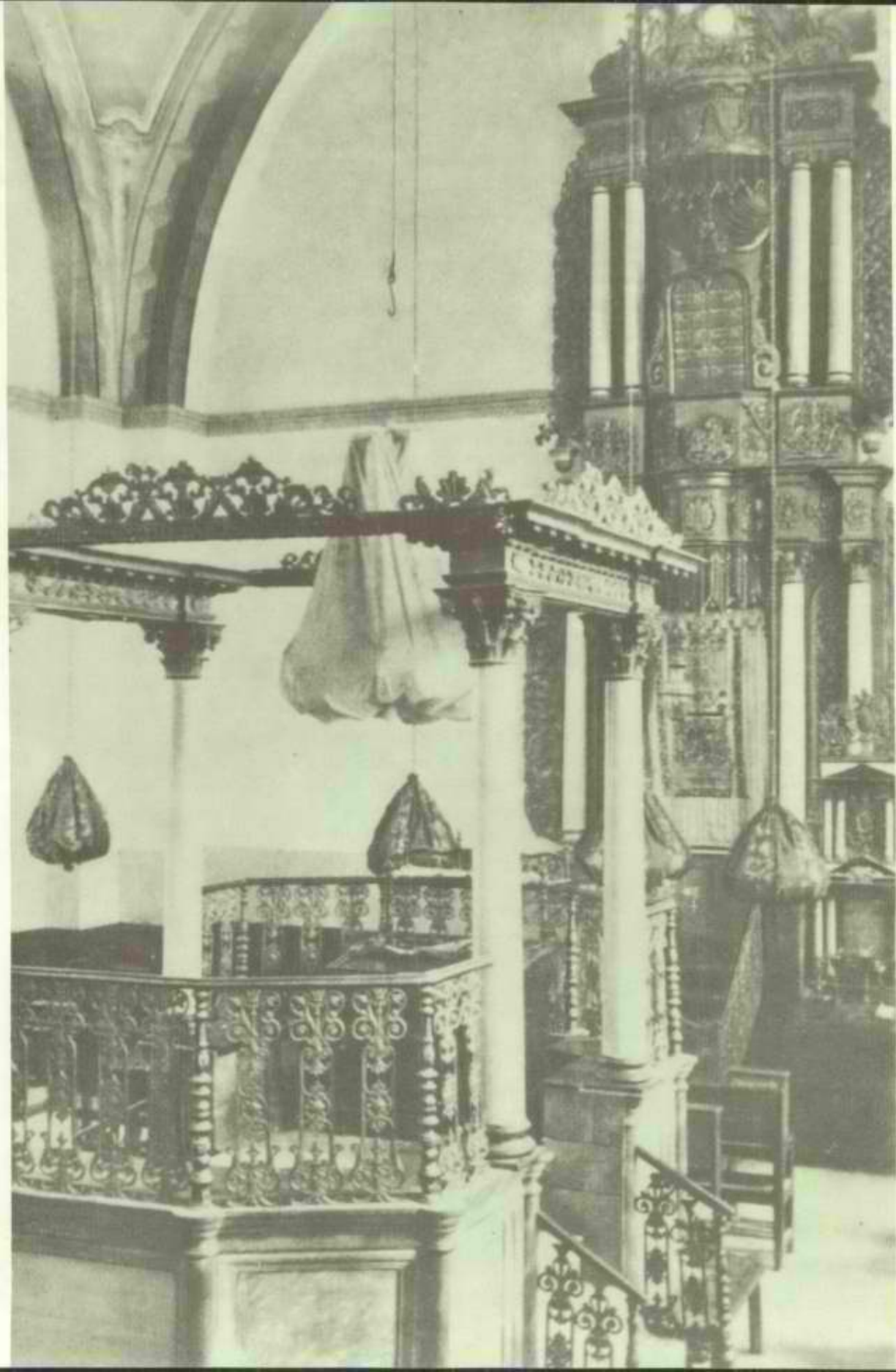
ראיתי את "חורבת ר' יהודה החסיד" לראשונה בילדותי ממרחק רב, מעבר הר הזיתים. הרובע היהודי כולו נתגלה כצוק, במרומי "העיר העליונה", מעל הגיא המפריד בינו לבין הר הבית, וכולו כיפות-אבן קטנות סמוכות ודחוקות זו אל זו, כעין נלים-נלים רכים של יס-אבן שקפאו באחת. ומתוך הנלים הקטנים, מעליהם, מתנשאת כיפתו הגדולה של בית-הכנסת, אתנחתא למבטי-העין הבולשים הלך-ישוב ברחבי של הרובע; כאילו גלי-האבן קרבים ולוחכים אותה מכל עבר, במלוא היקפה, והיא קורנת אליהם.

מרפסת ענולה צרה הקיפה את הטנבור, בשולי הכיפה, סביב-סביב. ואפשר היה לרוץ עליה, בהיעדרה של עין מבוגרים מפקחת קפדנית, במהירות עצומה, כדי להגיע שוב ושוב לאותו מקום עצמו, והעיר העתיקה כולה מסתחררת למטה במרוצה, וגם ההרים הרחוקים הגבוהים שמעבר לנאות מסתחררים מרחוק, ואפילו השמיים. בסודי-סודות אגלה, כי בתום ריצת-טרפון זו, שחור-סחור, אפשר היה להעז לטפס על הכיפה התלולה עצמה, בוחילה על ארבע, ולנסות להגיע אל כפתור-פסגתה, למרות סכנת ההידרדרות מכפתור נכסף זה אל התחום הפרושה מסביב. מראה-הנוף המתגלה ממרומים אסורים אלה היה, מסתמא, מרהיב שבעתים. ואפשר היה, למי שלבו קץ בסכנות, להציץ לתוך האשנבים הקטנים הקרועים במרחקים קצובים בהיקפו של הטנבור אשר בשולי הכיפה — שנים-עשר אשנבים במספר — ולראות, מבנים, את מלוא חללו של בית-הכנסת. אבל הכל במהופך. גוזזרת עזרת-הנשים, שהיא מדרך-הטבע למעלה, מתגלה עכשיו מקרוב, ורצפת-השייש שם, שם, מרחוק, כאילו במעמקי באר, וארוך-הקודש עומד כביכול על ראשו. אלא שאז מזדקרים פנינו הצחקניים, המשתרבים מן האשנבים, לעיניו של השמש הזקן, הרוחש כנמלה בין הספסלים, או אולי קולות-ההשתקה הרוגשים שלנו, זמוזמי "ששש... ששש... המנסים להפיג את הצחוק, מגיעים לאוזניו. הנה הוא עולה במדרגות התלולות של המגדל, לתפסנו, סנדליו מדשדשים ונוקשים, נשימתו כבדה. "אסור! אסור! לרדת, תיכף-ומיד לרדת!" הוא נוזף בנו בקולו הדק והרועד. "כיצד עליתם לכאן? הרי הדלת נעולה!" הוא תמיה.

15 מטר, בסך הכל

מבנים, היה חללו של בית-הכנסת ענקי ודמום, מוצף אור רך וקדושה. אכן, מדידותיהם המדוקדקות של אדריכלים מורים לנו, שתחושת גדולה זו היתה, במידה רבה, אשלייה. אולמה של "החורבה", כך הם קובעים, היה כמעט רבוע, ואורך קירותיו כחמשה-עשר מטר בלבד — ביתר דיוק, אורכו 15-30 מ' ורוחבו 13-70 מ'. פארו היה אך בחתנשאותו לנובה רב, מעל ארבעת האומנות התומכות את קשתותיו הגדולות, ומתן ואילך אל קיעור הכיפה — גובה 24 מ', כפי שרשמו במדידותיהם, שהוא מעבר לכל פרופורציה תקינה ורגילה. והחלל, המתנשא כולו כלפי מעלה, דומה גבוה שבעתים בשל תשלובת האור הנבונה הבוקעת מחלונותיו: מתריסר האשנבים, העוטרם כזר את טנבור הכיפה, למעלה, מחלונות התלתן הקטנים הקישוטיים שבגבהי הקשתות, משני טורי החלונות הגדולים-יותר אשר בכל אחד מהקירות, פרט לקיר המזרחי. וכך נופל האור מלמעלה ומשלושה עברים, כשהוא מופנה מזרחה, וכולו עוטה על הקיר האטום היחיד, הוא קיר ההיכל.

הנה ארוך-הקודש. מדרגות עולות אל הארון המוגבה, ולהן מעקה ודלתות-ברזל מסורגות המפרידות את האולם מן ההיכל. פיתוחי-עץ, עשירי קישוטים מעוקלים, דמויי צמחים וצפורים, מצפים את הקיר, מסביב למגרעת הארון ומעליו. חזית הארון עשויה כעין ארמון בעל שתי קומות: בכל קומה, שני זוגות עמודים לבנים מבהיקים, מבהיקים שבעתים על רקע פיתוחי-העץ החומים-הכהים, זוג עמודים מימין וזוג עמודים משמאל, וכותרותיהם מעוטרות עיקולי-קישוטים. וארוך-הקודש כולו, כמוהו כחללו של בית-הכנסת, מתנשא איפוא בשתי קומותיו למעלה-למעלה. מבט-העין שוהה על הפרוכת, המרוקמת לשלל-צבעים, ומופנה מעצמו כלפי הדיוטה השנייה, המחופה תבנית לוחות-הברית מכותרת עטרה. זר

"החורבה" בחזית הבימה.
ברקע ארון הקודש

אשנבי הכיפה מתנוצץ אף הוא, כעטרה משובצת פניני-אור. בעמקי ארון-הקודש מאות ספרי-תורה, מהם חדשים מהם עתיקים מאד.

ר' יהודה החסיד

ר' יהודה החסיד עלה ארצה בשנת ת"ס (1700) ועמו "עוד חסידים וקדושים הרבה", מקהילות פולין וגרמניה, שבאו להשתכן בירושלים כדי "לקרב את הטאולה ע"י סיגופים וצומות, תפילה וצדקה וקינה על גלות השכינה". עם הגיעו לירושלים, רכש את החצר הסמוכה לבית-כנסת הרמב"ן, והתחיל מקים בה מקום-תפילה ובית-מדרש לו ולקהל-חסידיו. אולם הוא נפטר כעבור ימים ספורים, "ויהי מאז פנה הדרה של החברה ובא שברה כי נאסף הצדיק, ורובם אנשים חכמים וידועים נסעו מזה לשמי מרומים והנשארים דוויים נאנחים ונאנקים לא מצאו מנוח כי הלכה המחיה חסורה מחסרה לאיש ואיש שאין בידו מזון ב' שעודות".

תולדות העדה האשכנזית בירושלים — שמרכזה היה בחצר זו שרכש ר' יהודה החסיד, ובה בית-הכנסת ובתי-מדרש — היו מלאות וגדושות תלאות עוני ומחסור, סבל עולו של השלטון העותומני, ורדיפות ונגישות מצד התושבים הערביים. משך דור אחד עדיין החזיקה העדה מעמד, למרות הקשיים והמכשולים, ואז התרחש עליה אסון, שמוטטה וכמעט הכחידה כליל מירושלים. "ויהי ביום שבת קדש פ' לך לך ח' לחדש מרחשון שנת תפ"א [1720], באו הישמעאלים יושבי העיר פתאום לכה"כ הגדול של האשכנזים ויבעירו אש וישרפו את כל הספרים וכל מלאכת עץ אשר בה וארבעים ספרי תורות. ולולי שבנין בה"כ מאבני גזית היה נשרף כל בה"כ, ויתפשו את כל גדולי ומנהיגי הקהל ויניחום במשמר ואח"כ החזיקו בכל בתי הדיר [החצר] ויגרשו האשכנזים משם . . . " (ר' יהוסף שווארץ, "תבואות הארץ").

ביום זה הפך בית-כנסת ר' יהודה החסיד לחורבה. ומכאן ואילך ילווה השם "חורבה", בכל שלבי התחיותו ובגייטו החוזרת ונשנית, דור לאחר דור, עד היום הזה.

למעלה מתשעים שנה היה המקום שומם מתושביו היהודיים. הערבים השתלטו עליו. הם השתכנו בכל החצרות והבתים מסביבו, ואף בנו בהם חניויות ובתי-מלאכה, ובית-הכנסת ההרוס חולל בידם. "וחצר בה"כ בערה [בעוונותינו הרבים] נעשה להם מקום אשפה וזבל, שהשליכו שם הישמעאלים עד שנעשה כהר וכל הבתים התחתונים טמונים באשפה ולא נראים". היהודים האשכנזים, שנמלטו מהעיר, התגוררו מעתה בצפת ובחברון, ובירושלים עצמה לא היתה במשך השנים האלה כל עדה אשכנזית. ורק בשנת תקע"ב (1812), בעקבות מגיפה גדולה שפרצה בגליל, העיזו לחזור לירושלים. שנתם של הערבים שככה בינתיים, אולם זכר הפרעות שהיו לפני דורות עדיין לא נמוג, והסכנה היתה גדולה. בפחדם מפני הערבים, לא העיזו החוזרים להתהלך בחוצות ירושלים בבגדיהם המסורתיים, נוסח אשכנז, ולבשו בגדי יהודים ספרדים. לכתחילה, היה מספרם עשרים בלבד, ולאחר-מכן גדל והלך בהדרגה. משהתיישבו בעיר, ניסו להשיג רשות להתגורר ב"דיר אשכנזי" — החצר האשכנזית — מקנת כספי אבותיהם, ולחזור להקים בו בית לתפילתם.

עשרות השנים שלהלן היוו מאמץ בלתי-פוסק לביסוסה ולחיזוקה של עדת היהודים האשכנזים בירושלים, ובד בבד עמו נסיון עקשני לקומם את החורבה משממותיה ולבנות על עייטפולתה את בית-הכנסת של ר' יהודה החסיד. המכשולים, שנערמו בדרכם, בבקשם שוב ושוב לבנות את בית-תפילתם החרב, היו מרובים ועצומים. היה עליהם להיאבק במחסור ועוני, בקשיי-פרנסה, במחלות, ולעתים אף ברעב, ולעמוד מול איבת התושבים הערביים ונגישות השלטונות, בהשפלה ובתנאי-חיים נוראים, שכיום קשה לנו אף לדמותם. ברובוֹמן היה עליהם להיאבק להכרה בזכות בעלותם על פיסת-הקרקע הקטנה, נחלת אבותיהם, ואף להשיג בהשתדלויות ובמתן שלמונים "פירמך", רשוון מלכותי, שבלעדיו לא ניתן לאדם בירושלים לנשט למלאכת הבנייה. בשנת תקצ"ו (1837) זכו במאמצים רבים להשיג חשוב. ר' שלמה זלמן צורף נסע למצרים, כדי לנסות להשיג מידי מוחמד עלי פחה, שהיה אז אף שליטה

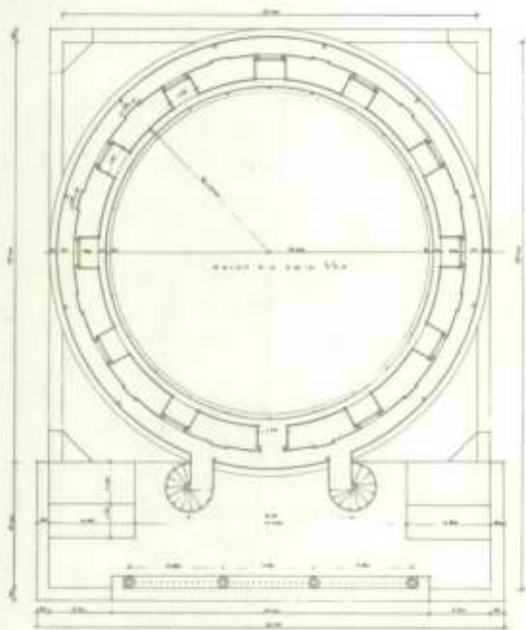
של ירושלים, רשיון לבנית בית-כנסת בחצר האשכנזים. וכעדותו של ר' יהוסף שווארץ ב"תבואות הארץ", עלה הדבר בידו. וימצא חן בעיני הקאנוזלי גענעראלי של מלכות עסטרייך ורוסיא לדבר על לב מלך ההוא [מוחמד עלי פחה] להטיב עם היהודים האשכנזים לתת רשיון לבנות נחלת אבותיהם . . . ועד ר"ח שבט יום ז' ש"ק פרשת וארא תקצ"ז כבר נגמר בית המדרש וכבר יכולנו להתפלל בו ונחנכה ביום ההוא בשמחה גדולה ברוך מציב גבול אלמנה ויקרא את שמו 'מנחם ציון' - ואמנם, בית-כנסת זה, שכלל לאמיתו של דבר אך חדרת-מילה קטן, היה קיים בחצר האשכנזים, בין שאר המיבנים שנוספו עליו כעבור זמן. הוא נקרא, לעתים, אף בשם "בית המדרש הישן", ועד מלחמת העצמאות ניכר בלוח-האבן המוצב מעל פתחו: "זה השער ל ה", עדיקים יבואו בו. נונתל [נבנה ונגמר תודה לאל] בח' כסלו שנת תקצ"יין לפ"ק [לפרט קטן]."

יש קונה עולמו באבן אחת

ועדיין נשתיירה חצר האשכנזים ברובה הרוסה ומוזנחת, מכוסה עיי מפולת, ותושביה אינם רשאים לבנות בה. עשרים שנה חלפו, עד שהיישוב היהודי-האשכנזי הצליח סוף-סוף להנשים את מאווייו ולהתחיל בבניית "בית-הכנסת הגדולה", שתגאל את חורבת ר' יהודה החסיד משממתה. על-פי עדותו של ר' יוסף ריבלין ועדויות אחרות מאותה תקופה אנו למדים, כיצד עלה בידי סר משה מונטיפיורי להשיג לשם כך בהשתדלויות רבות "פירמן", רשיון מלכותי, מידי השולטן י"רה [ירוס הודו] בקושטא, וכיצד תרמו נדבנים יהודים, יחידים וקהילות, מכל קצוות העולם מכספם למפעל הבנייה. הנדיב ביותר מכולם היה יהודי ספרדי דווקא, הוא מנשה בן יחזקאל ראובן מבגדד — יותר מחצי גוף הבניין נבנה מכסף הנדבה הזאת — ועמו נדיבים אחרים, מקרוב ומרחוק, אשר השמיעו בנדבות במדינות האללנד ודייטשלאנד וקיבצו המון נדבות ושלחו לפעיה"ק [פה עיר-הקודש], "וכל נדיבי העם בכל מדינה ומדינה ובפרט במדינות פרייסען, ענגלאנד, עסטרייך, ויחזי אנשי רוסלאנד והעוסקים וגדולי המעשים כולם חלק וצדקה וזכרון כהיכל ד' בירושלים". גם המוני העם, ובכללם הדל שבאיוני ירושלים, תרמו ככל יכולתם, לפי סיסמת הבונים "יש קונה עולמו באבן אחת".

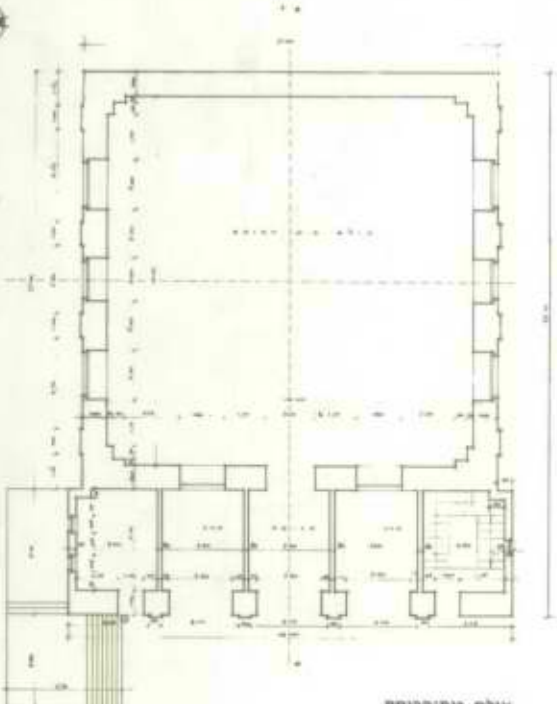
אבן-הפינה נורתה על-ידי הברון אלפונס דה-רוטשילד. תכנון הבית והפיקוח על מלאכת בנייתו נתנו בידי "האדריכל הגדול אשר לממשלת תוגרמה י"רה", הוא אסאד אפנדי, אדריכלו של השולטן בכבודו ובעצמו. ששה אז בירושלים בקשר לעבודות-התיקונים שנעשו בכנסיית הקבר הקדוש. השמחה בירושלים היתה גדולה, וההתלהבות רבה בקרב כל העדות. אנשים ונשים, צעירים וזקנים השתתפו בעבודות הבנייה, כשהם נושאים אבנים כבדות וחומרי-בניין ומגישים אותם לבנאים. ואפילו תינוקות של בית-רבן, תלמידי "חדרים" ובחורי ישיבות, באו, יחד עם מלמדיהם ורביניהם, כדי לסייע במלאכת הקודש. ובכל-זאת, לא הספיקו הכספים לכתחילה להשלמתו של הבניין הגדול והמפואר, שכמותו לא נראה עד כה בתחום הרובע היהודי, ועבודת הבנייה נמשכה זמן רב, בקצב השגתן של התרומות (אפילו ביום האחרון ממש "הביאה הפאסט הצרפתית" . . . נדבת נדיב א' במדינת פרייסין סך אלף ושתי מאות פראנקס). בנייה זו התחילה, כאמור לעיל, בשנת תרט"ז (1856), והגיעה לסיומה אך כעבור תשע שנים, בשנת תרכ"ה (1865). והנה, סוף-סוף, זכתה חורבת ר' יהודה החסיד לחנוכת הבית ולתפילת מנחה ראשונה. "אחר נסעו העם להביא ספרי תורה בקול ששון וקול שמחה וכלי שיר לפניהם, תוף וכינור מינים ועוגב על פני הרחוב, וזקנים אדירי תורה לא נמנעו מלפוז ולכרכר עם הס"ת עד בואם אל היכל ד', מקדש מעט ד' כוננו ירך והנרות מטעל דולקות לכבוד היום הרבה מאד והבית מלא אורה ושמחה וששון ויקר. אחרי שקטו כל העם והש"ץ עלה עם משורריו על הבימה המפוארה ויברך ברכת הנותן תשועה."

במשך שמונים-ושלוש שנות קיומה, היתה "החורבה" מרכז דתי חי והומה לעדות האשכנזים בעיר העתיקה ואף לכל היישוב היהודי בירושלים שבין החומות ומחוץ לחומות. בחצרה הוקמו בתי-כנסת קטנים נוספים, בתי-מדרש והישיבה הגדולה "עץ חיים". שם היו אף מושב בית-דין-צדק של האשכנזים

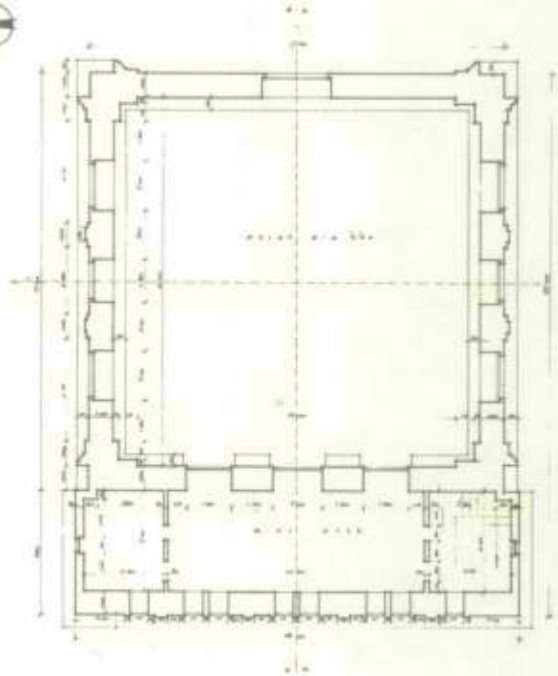

חלל בית הכנסת

תכנית וחיתות של ביהמ"ד "החורבה" ע"י שיחזור שנקשה ע"י האדריכל י. שברגור.

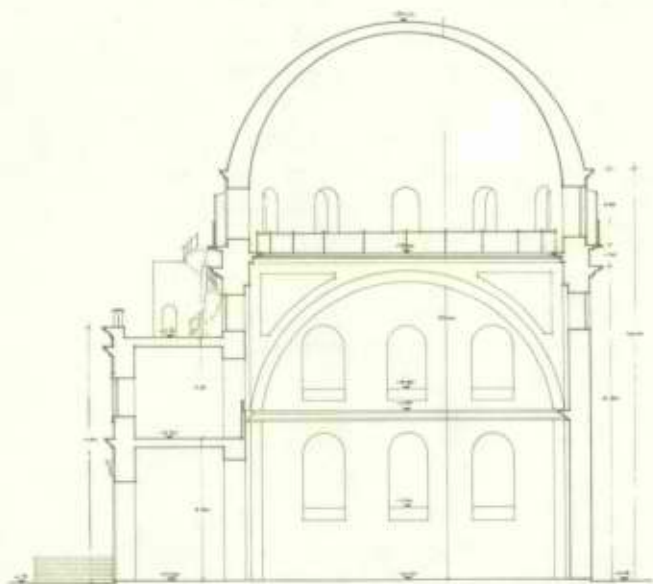

חלל בית הכנסת

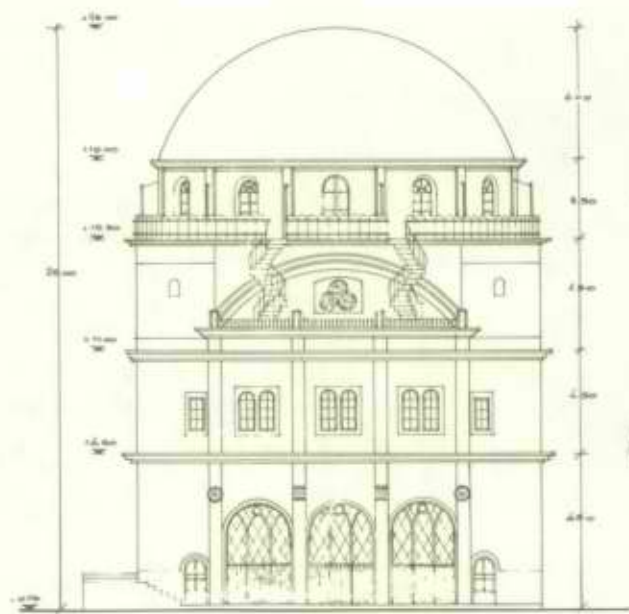

חלל בית הכנסת

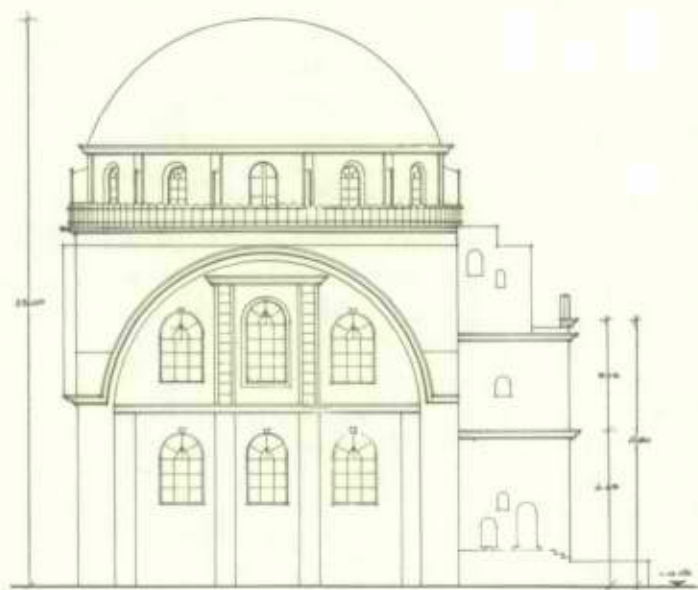

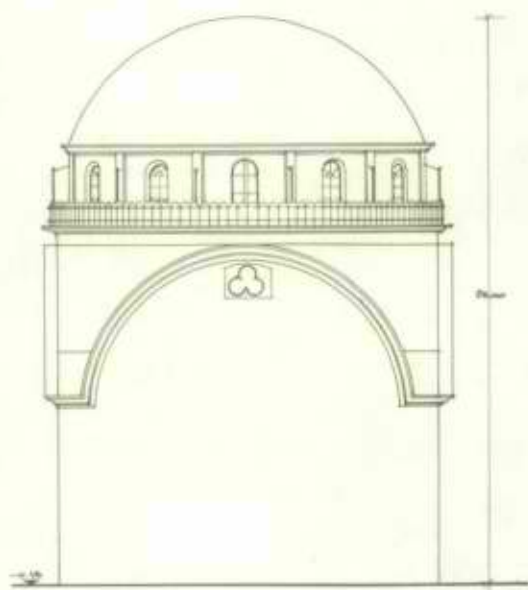
תתך א-א

חזית מערבית

חזית צפונית

חזית מזרחית

הפרושים ולשכתו של הרב הראשי- בימי חג ומועד, התכנסו באולם בית-הכנסת המוני מתפללים, ובו נערכו טקסים ממלכתיים- דגלי הגדודים העבריים ממלחמת העולם הראשונה הופקדו בו למשמרת- הצהרת בלפור וכיבוש ירושלים בידי הבריטים הוחנו בו בשמחה ובציפיית גאולה- וכשהגיע לירושלים סר הרברט סמואל, "הנציב הראשון ליהודה", התפלל אף הוא ב"חורבה"; בתפילתו הראשונה רבת-המוניטין עלה לתורה וקרא את דברי הנביא ישעיהו "נחמו, נחמו עמי"- הגיעו ימי מלחמת העולם השנייה, וכאן נערכו תפילות אזכרה וזעקת-אבל לקורבנות השואה- הגיע יום ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, וכאן נערכו תפילות הלל והודייה- והנה, פרצה מלחמת העצמאות- היישוב היהודי הקטן ברובע היהודי בעיר העתיקה כותר ונותק כליל מירושלים החדשה; לוחמיו המעטים חסרי-הנשק עמדו מול אלפי מתקיפים ערביים ומול חיילי הלגיון הערבי. נלחמו באומץ-לב אך נהדפו מחצר אל חצר, מבית אל בית, מבית-כנסת אל בית-כנסת- "החורבה" נפגעה באש תותחים ומרגמות ונהרסה- ומה שלא עשתה בה המלחמה, עשו בה הערבים במזיד, במשך תשע-עשרה שנות השלטון הירדני: מוטטו בה קשתות וקירות ומדרגות ושערים, נתצו לוחות וכתבות, נגבו רהיטים וקישוטים, חיללו והרסו את ארון הקודש, בזו ושרפו את ספרי-התורה- "בית-הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד" — פאר הרובע היהודי בעיר העתיקה — שוב לא היה אלא חורבה-

איך נבנה I

"החורבה" שוב אינה כיום אלא חורבה- והשאלה המוצבת בפנינו היא: איך תיגאל מחורבנה I איך תיבנה מחדש מתוך הריסותיה I

בתשובה לכך הועלתה הצעה, שבית-כנסת חדש לחלוטין יוקם באתרה של "החורבה", בסמוך להריסות, ובכך הוא יגלם הן את המשכיות קיומה של המסורת היהודית בעיר העתיקה והן את עובדת התחדשותה בימינו- לפי הצעה זו ישתוו החורבות כמות שהן, ויספרו גם בעתיד את סיפור ההרס האכזרי וההת-עללות של השנים תש"ח-תשכ"ז- ועל רקען ייבנה בית הכנסת החדש בסגנון ימינו, שיש בו כדי להדגיש, בניגודיותו, את התחיותו של הרובע היהודי לאחר מלחמת ששת הימים- פרופ' לואי קאהן הגיש תכנית מפורטת להקמתו של בית-הכנסת החדש, ואף צייר אליה תכנית-טיוטא לבעיית התייחסותו אל סביבתו, ובכללה פריצת דרך חדשה ברובע היהודי, "דרך הנביאים", שתקשר בינו לבין רחבת הכותל המערבי-

אינני בא לדון כאן בצורתו ובמיבנהו של בית-הכנסת, המוצע עליידי פרופ' קאהן- אעיר, בסוגריים, כי דמותו נראית לי בכללה, וככל שניתן לשפוט עלי-פי התכניות והדגמים הוא עשוי להיות אחד מבתי-הכנסת היפים והמרשימים ביותר- אילו היה מוצע להקימו במקום אחר, ולוא גם בתחומה של העיר העתיקה, מן הראוי היה לקדמו בהוקרה ובברכה- אולם בתורת פתרון לבעיה הנדונה, דהיינו בעיית שיקומה של "החורבה", נראית לי תכניתו של פרופ' קאהן מוטעית מעיקרה- שכן היא מבוססת, כמדומה, על גישה שרירותית לשטח המיועד לבית-הכנסת, הוא שטח "החצר האשכנזית", כאילו היה שטח ריק, ועל התעלמות מתולדותיו ומסורתו של הרובע היהודי בכללו-

כמה ליקויים עקרוניים בתכנית- ראשית, היא מותרה, ליד בית-הכנסת החדש המוצע, את ההריסות — או חלק מההריסות — של "החורבה", בתורת אנדרטה- ואמנם, הקונטרות המעוקלות של שרידי הקירות והקשתות עשויות להוות, דווקא משום "המקורות" של רישום ההרס, עיצובים פסליים רבי-עוצמה, במיוחד על רקע בית-כנסת חדש ישר-קווים- אולם שיוורם של קטעי ההריסות, שיכותרו בגן או בכיכר, יש בו שמץ מאופנת "החורבות הגוטיית" הרומנטית, (לפיה נבנו "חורבות" במכוון, בסוף המאה

שעברה באירופה, בתוך פארקים מטופחים, כדי להעניק להם נופך עתיקות מדומה). (ראה הערת העורך. 1) העיר העתיקה בירושלים עשויה רובד על-גבי רובד, רובד בתוך רובד, והישן יותר משובץ בה באופן אורגני בחדש יותר, ללא שיוור מלאכותי של חורבות. מיבנים שנהרסו בחלקם הוכללו במיבנים אחרים, שהוקמו עליהם, ומתוכם מיבנים שנהרסו כליל שימשו, כחומר בנייה, להקמת מיבנים נוספים, במקומם.

שנית, קובעת התכנית, שבית-הכנסת החדש ייבנה ליד שרידי "החורבה". כאילו היה השטח הזה ריק-אולם שטח זה כולו בנוי: נמצא בו בית-הכנסת הרמב"ן, העתיק מאד, שעדיין לא נחשף במלואו. נמצאים בו בנייני ישיבת "עץ חיים", שיד ההרס לא פגעה בהם, לשמחתנו, והם נותרו כמעט-בשלמותם. נמצאים בו מיבנים רבים אחרים, מהם שלמים מהם הרוסיס-למחצה, דבוקים זה בזה וכאילו צומחים זה מזה, והם מהווים בכללותם את סבך "החצר האשכנזית". ואף "חצר" זו אחוזה ולכודה בסביבתה, בסבך של מיבנים שלא נהרסו או נהרסו-למחצה. בנייתו של בית-כנסת גדול חדש, במקום זה דווקא, תחייב את הריסת הקיים. (ראה הערת העורך. 2) והריסה זו ניגודית לחלוטין לאופיו של הרובע היהודי ולתולדות גדולו האורגני-ההדרגתי, האיטי, במשך מאות בשנים. יתר על כן, הסמכתה של התכנית המוצעת לפריצת דרך אל הכותל המערבי — היא "דרך הנביאים", שבת-ישראל ובתי-מדרש ייבנו משני צדיה, כדברי פרופ' קאהן — אינה משתלבת במיבנהו של הרובע היהודי, בקיומו הנוכחי. צוות התכנון של הרובע, שפעל בו במשך חודשים ארוכים, עסק בחשיפת התווי של הסמטאות הקיימות, שנחטמו וטושטשו בשל ההריסות, ואגב כך, אף בחשיפת התווי של סמטאות קדומות, שהיו קיימות ברובע לפני מאות שנים, אך "נקברו" כעבור זמן מתחת לבניינים. ואמנם, בפעולת החשיפה נתגלה תווי המוביל במישרון מהרובע היהודי לרחבת הכותל; אולם הוא אינו מצוי בסמיכות ל"חורבה" אלא במרחק ממנה, מצפון-זה התווי המקורי, המוכתב כאילו מעצמו על-ידי ההיסטוריה של הרובע, הכוללת הן את שלבי בנייתו בעבר והן את שלב התחילתו בימינו. כל עימות אחר, מלאכותי, בין "החורבה" לבין הכותל המערבי, שיסתמך על הרס שירותי של הקיים, כמוהו כפגיעה במיבנה הרובע היהודי בכללו.

שלישית, מהווה התכנית המוצעת בעצם מידותיה חריגה מאופיו ומסורתו של הרובע היהודי. בית-הכנסת המוצע על-ידי פרופ' קאהן אורכו ורוחבו שווים לגובהו, כעין קוביה. בצירוף לשרידי-החורבות והגן שמסביבו, וכן הכיכר והסמטה הפרוצה, הוא עשוי לתפוס שטח גדול, בתוך הרובע, ששטחו הכולל מצומצם מאד. בכך ישתנו באחת מימדיו של הרובע, שנשתמרו בו במשך מאות שנים. מה היה סוד יופיה של "החורבה" בעבר? — שטחה היה קטן מאד, 15 מ' על 14 מ' בסך-הכל. רושם גדולתה הושג כולו בהתנשאותה כלפי מעלה, לגובה 24 מ'. ורושם זה חוזק שבעתיים משום מעמדה הטופוגרפי, במרומי "העיר העליונה", הגבוהה מהר הבית. כשנבנתה "החורבה" בומנה, לפני למעלה ממאה שנה, היא שובצה באופן אורגני לרובע היהודי החי: בתוך הרובע הדחוס והצפוף, בתוך "החצר האשכנזית" עמוסת סבך המיבנים, הוקצה שטח קטן למדי לבניית בית-הכנסת. עם זאת, סימלה הקמת "החורבה", בומנה, שלב חדש בתולדות היישוב היהודי בעיר העתיקה: יתר בטחון עצמי, יתר העזה. זו פעם ראשונה שניתנה רשות לבית-כנסת יהודי בירושלים להתגביה ולהתנשא למרומים. ר' "החורבה" אכן הסתמכה על כושר התנשאות גאה זו במלוא אפשרויותיה, מבחינה משמעותית ומבחינה חזותית-אסתטית כאחת. בפנים, ניכר בית-הכנסת בפרפורציות המיוחדות לו, הבלתי-מקובלות, קטן בשטחו אך גבוה מאד. חללו, המחופה תקרת-כיפה מכותרת תריסר חלונות, דמה גדול ועצום, הרבה מעבר למידותיו-שבטמש, ואין

- 1- התרשמות זו של י. ה. היא סובייקטיבית בהחלט; לואי קאהן הסביר כדבריו שכוונת שיוור החורבות אינה מיסולית אסתטית או רומנטית אלא באה כעדות עולם למעשה הואנדאלי שבוצע ע"י שלטון ירדן בירושלים. (הערת העורך)
- 2- בירת עובדה זאת עם עורכי התוכנית והובר לי למעלה מכל ספק שלא יהרס אף מיבנה בעל חשיבות ארכיאולוגית או דתית בכדי לבנות את מבנה החורבה. (הערת העורך)

צילום מראשית המאה, הכיפה בצד ימין של ביהכ"ג 'החורבה', מבט מצמון סערב-

לחתמלא על כך שכונה בפי העם בשם "בית-הכנסת הגדול". (תשלובת בתי-הכנסת רבן יוחנן בן-זכאי גדולה ממנו בשטחה פי ארבע כמעט, ובכל-זאת לא דמתה לאיש כ"גדולה"). מבחוץ, היתה "החורבה" דחוקה וקרובה אל צמימות הבתים שמסביבה. כמעט אי-אפשר היה להרגיש בנוכחותה מצד רחוב היהודים. אך ממרחק — מעבר הר הזיתים, או הר הבית, למשל — היה מראה כיפתה הגבוהה שליט על חזוניה של העיר העתיקה כולה. ללא יומרות, ואולי אף שלא במתכוון, הוכרזה הנוכחות היהודית בעיר העתיקה לפני מאה שנה, בוקיפוט-קומה טאה, אל מול מסגד כיפת הסלע. ואילו עכשיו מוגשת לנו תכנית חדשה, המתעלמת, מפרשה הנפלאה הזאת בתולדותינו. ולבסוף, התכנית המוצעת עליידי מרופ' קאהן מתייחסת אל "החורבה" כאילו באמת נחרבה, ואין תקנה לה אלא בבנייתו של בית-כנסת חדש לחלוטין. זו טעות מוחלטת. האמת המציאותית אחרת היא: "החורבה" לא נחרבה. (ראה הערת העורך-3).

שתי פגישות

נפגשתי פעמים רבות לאחרונה עם "החורבה" ההרוסה. שתי פגישות היו, לנבי דידי, בעלות תוקף מכריע ברישומן.

הפגישה הראשונה חלה בעיצומה של מלחמת ששת הימים, ביום רביעי 7 ביוני 1967, יום-הפריצה לעיר העתיקה. הטיבת הצנחנים כבר התמקמה בהר-הבית, ליד הכותל, ליד שער האשפות, ומחלקות אחדות כבר החלו בסריקת הרובע המוסלמי. תושבי העיר העתיקה נחבאו כולם במרתפים ובבתים, ולא נשמע

3. מידת חורבנה של החורבה אפילו היום כאשר נוקה השטח עדיין נחשב כמוחלט ובלתי ניתן לתיקון משום כך אין לראות בתוכניתו של קאהן התעלמות מהאפיונה ההיסטורית המפוארת שמלפני 100 שנה אלא אפיונה חדשה ומפוארת לא פחות שקרתה לעינינו. (הערת העורך)

הריסות ביחז"ל "החורבה" קיר ה"מורה".

רחש מסביב; הדממה העמומה נבקעה אך בקולו הרחוק של הרמקול התובע מחיילי הלגיון למסור את נשקם ומדי מעם בפעם אף ברעש יריות של צלפים, שניסו לפגוע בחיילינו מן הגגות והמרפסות. העיר כולה, שרחובותיה ריקים ותריסיה סגורים, דמתה לעיר רפאים. והרובע היהודי ההרוס, שעדיין לא ניתן להבחין אם אנשים שוכנים אייפה אישם בין הריסותיו, דמה לבית-קברות. בריבוי, בשעות אחרי-הצהריים, הגעתי לרובע, אף לפני בואם של הצנחנים. בלא-יודעין הבטתי שוב ושוב למעלה, מתוך הסמטאות וסבך ההריסות, כדי לראות את כיפתו הנישאה של בית-כנסת "החורבה", שתהא לי למורה-דרך בחיפושי אחר אתרי הרובע, הזכורים לי מילדותי, ולא מצאתיה. עדיין לא יכולתי להאמין, שנעלמה ואיננה. הלכתי על-גבי עפר תחור ואפור, בלול-סיד, מעלה ענני אבק, של הריסות בתים שהיו ואינם, ולעתים לא ידעתי כל עיקר היכן אני נמצא. ואז נכנסתי לחצר הקטנה שבקידמת "החורבה", וההרס קידמני במלוא אכזריותו. לפני היו אך עיי מפולת. היה השער האטום בהריסות, מוביל אל לא-כלום. מאחוריו ערימה אפורה גדולה בגובה בית. טיפסתי על הערימה. היה שריד קשת גבוהה אחת, קטועה, כאילו תלויה בדרך-נס במרומים — יד גדומה.

"החורבה" איננה עוד, אמרתי בלבי. היא נמחקה. והיאוש למראה ההרס היה נורא. הן היש החזותי ההיסטורי שלנו בעיר העתיקה מועט כליכך; שוב ושוב התעללו בנו כובשים והרסו כל מה שבנינו, כדי לעקור אותנו ממקורנו, כדי לטשטש את שייכותנו ההיסטורית לעיר קודשנו. בית ראשון שנהרס; בית שני שנהרס, וירושלים היהודית כולה, בארמנותיה ובתיה וחומתה ומצודותיה, מתקופת בית שני, שכמעט לא נשאר לה זכר; בתי-הכנסת העתיקים, מלפני תקופת הצלבנים, ברובע הצפוני-מערבי שנכחדו כליל; ועכשיו — הרובע היהודי הזה, שעמד על מכונו מאז ימי הרמב"ן, לפני שבע-מאות שנה ועד מלחמת העצמאות — הנה גם הוא נכחד. כך דמה לי ברגעים אלה. ומה שנכחד, שוב אין לו תקומה. אפילו אם ניאחז ברובע היהודי מחדש, ונבנה בו, לא נוכל להחזיר לו את קדמותו. ההרס עשה את שלו. נוכל להתחיל כביכול בפרק חדש; לא נוכל להיאחז במו"ח ש בקיומה של ההיסטוריה שמקדמת דנא, להמשיך בה, שלשלת בשלשלת, נדבך על נדבך.

אולם כעבור זמן התברר לי, שרושם ההרס, בראייה ראשונה, היה עז מדי, ותחושת הייאוש חריפה מדי. לאחר מכן נתגלו לי, וכאילו בעצמו מתוך ההריסות, בתי-כנסת שעודם קיימים, ולוא גם בעירומם, בתים בודדים, מעט סמטאות-תשלובת בתי-הכנסת רבן יוחנן בן-זכאי, בית-כנסת הקראים, בתי מחסה, בתי רוטשילד, בית-כנסת חב"ד, בית-כנסת הרמב"ן, סמטת שער השמיים, רחוב היהודים, רחוב חב"ד, המידאן, קטעי חצרות, חלקי בתים- צוות התכנון של הרובע היהודי התחיל בעבודתו — עבודה איטית וזהירה — וראשית פעלו בהסרת עיי המפולת וחשיפת הסמטאות הקבורות מתחתן. וכל שנמשכה העבודה, התברר בהדרגה כי אתרים רבים, שנחשבו לכתחילה כהרוסים לחלוטין, עודם קיימים מתחת להריסות. דומה הדבר, כאילו באנו לחפש גופות אנשים שנקברו באסון נורא מתחת לעיי מפולת, והנה, למרבה השמחה, הצלחנו בעבודת ההצלה, ובמקום גופות מתים נתגלו לנו אנשים חיים- מצועים, מהם מצועים קשות, אך נושמים, חיים- בעבודת אהבה זו התחיל הרובע היהודי לחיות, והוחזר לו הדבר שדומה היה כי נשלל ממנו לעד: דמותו, צורתו, מסורתו החזותית, תולדותיו.

ועדיין לא בוצעה עבודת החשיפה של אתר "החורבה". אתר זה עדיין ניכר אך בשער האטום, ערימת העפר המאובקת הסתמית, הקשת הגידמת- עברו חודשים אחדים, והוא עודנו כשהיה — עיי מפולת- זמרימה נמנעתי במתכוון מלבוא אליו: העצב והדבאון של מראהו היו רבים מדי. ואז חלה הפגישה השנייה- הדבר אירע, במקרה, בליל ירח מלא, ואור כספי מזור, מסתורי, אך מציאותי מאד, עוטה על האבנים ומדגיג בהם כל מירשם, כל קמט, כל דמות. דלת-העץ ברחוב היהודים הפונה אל ישיבת "עץ חיים" והחצר האשכנזית לא היתה נעולה, ואני נכנסתי פנימה- עליתי במדרגות- והנה, לפתע, עולם חדש וכאילו בלתי-מוכר: שער "החורבה", שהיה אטום כולו בערימת עפר, פתוח לרווחה- עברתי בו, וחנה אני עומד בתוך בית-הכנסת- עיי המפולת הוסרו- הרצפה נחשפה, והיא עודנה מרוצפת בחלקה בארזי-שייש- אפילו הבימה מרוצפת-שייש ניצבת במרכזו, ואם גם שבורה- הקירות נחשפו: קיר המזרח כולו גלוי, וקשת-הענק של מיבנהו מובחנת משורשיה עד מרומיה, ואך חלקה העליון מנותץ- גם הקירות האחרים מתרוממים מכל צד, בגובה מטרים אחדים, ובהם קטעים של מירשם קשתותיהם- ואך התקרה — אותה כיפת-ענק שמעל הקשתות הישנות — איננה, ובמקומה שמיים מוכספים- אור הירח נשפך לתוך חללו של בית-הכנסת- לאורו, ראיתי לראשונה במו עיני: חללו של בית-כנסת "החורבה" קיים בעליל- הוא לא נכחד, הוא קיים- נוף של בית-הכנסת מצוע, אבל עודנו חי- הוא קיים-

הפתרון היחיד: שחזור

מעשה-הפראות של הערבים בהריסת בית-הכנסת הישן לא עלה איפוא בידם- מאחר שקירותיו של בית- הכנסת עודם במקומם, וחללו קיים, יש בידנו לשקמו, בצורתו ובדמותו המקורית- אמנם, עבודת שיקום זו תהא, בחלקה, שחזור- עלינו לעצב את הקטעים החסרים של הקירות ואת קשתותיהם, בהעתקה מדויקת למיבנה הבניין בעבר (שניתן להשיגה בנקל באמצעות תרשימים ותצלומים המצויים בידנו). עלינו לשחזר את הכיפה הגדולה, שמעל לקשתות-הקירות- אולם שחזור זה אין בו שמץ זיוף או רמייה- באמצעותו, אנו אך מבטאים את קשרינו האמיצים למסורתו של הרובע היהודי בעיר העתיקה, לסגנונו, לצורות האדריכליות שעוצבו בו במהלך תולדותיו- אנו מבקשים להחיותו מהריסותיו, ככל האפשר- לשם השלמת פעלנו זה, יכולים אנו ללמוד רבות אף מעבודות שחזור חשובות, שנעשו באילו ערים באירופה — כגון ורשה ווינה — לאחר מלחמת-העולם השנייה- מיבנים בעלי חשיבות היסטורית נגעו קשות בערים אלה בהמצאות בתקופת המלחמה, ולעתים הושמדו כליל, כמעט ללא זכר- אולם מאחר שהן לא רצו לנתק עצמן מתולדותיהן, שעוצבו בזמן בצורות אדריכליות מסוימות, והכירו בחשיבות המשכיות ההיסטורית, למרות חתך ההרס, ניפנו ברוב-תבונה לעבודת השחזור- אינני מתנגד לבנייה בסגנון המאה העשרים בתוך תחומה של העיר העתיקה- בנייה כזו עשויה להתבצע

גנת הרובע היהודי, בצד שטאל ביהכ"ג "החורבה", סבט ממזרח.

בהתאם לאופיה של ירושלים, עיר בת אלפי שנה, הנבנית תמיד, שכל דור מוסיף עליה ברוחו שלו ובסגנונו שלו. אני אף מודה בצורך עיצוב הנוכחות היהודית החדשה, שלאחר מלחמת ששת הימים, בתחומה של ירושלים העתיקה, על-פי תכתיבי האדריכלות של ימינו. אולם בעיר העתיקה, למרות שטחה הקטן, עדיין מצויים כיום שטחים ריקים גדולים: הרחבה ליד שער ציון, הרחבה ליד שער האשפות (במבואות הכותל המערבי), אזור שלם במינה הצפונית-מערבית ליד מגדל-החסידות (הוא אזור הרובע היהודי עד לתקופה הצלבנית), ועוד. אלה בלבד ראויים להוות מקום להקמת בית-כנסת חדש, בסגנון חדש, מסוג ההצעה היפה והנועזת של תכנית קאהן. לגבי אתר "החורבה", הקמתו של בית-כנסת חדש דומית לי כמוטעית וחסרת-הצדקה. שיקום "החורבה" ושיחזור, הם בלבד, יחזירו לנו במוחשות של צורות אדריכליות לא רק בניין בן מאה שנה, אלא אף את מלוא סיפור תולדותיו של הישוב האשכנזי בעיר העתיקה, מאז תחילת המאה השמונה-עשרה, ולאמיתו של דבר, אף את מלוא המשמעות של הרובע היהודי הנוכחי, הקיים מזה שבע-מאות שנה.

תחילה לא עלה על דעתי לדבר על הנושא, מאחר שזו הפעם הראשונה שאני רואה את הפרויקט, שלא הוצג כאן בצורה מלאה. חששתי איפוא שבקרת מקצועית עלולה להיות שטחית. אולם האזנה להרצאות ולויכוחים בשעתים האחרונות עוררו את האדריכל שבי להגיב. יותר מזה, דוקא דבריהם של שוללי התכנית הינחו אותי למסקנות חיוביות ביותר.

אפשר לחלק את בקרתם של המתוכחים לשתי קטגוריות; — האחת, שייצג אותה יהודה האזרחי בכל חוס לבו, היא הגירסה שאין לגשת למתרון בדרך של תכנון בנין חדש אלא יש לשחזר את הבנין הקיים ולהחזירו לצורתו הישנה. יש בדעה זו יסוד סנטימינטלי חזק, אך יש להתיחס אליה בכל כובד הראש. הגירסה השניה מתיחסת לבנין החדש תוך השואה מיית בינו לבין הבנין הישן, כאשר זה האחרון נראה להם יפה יותר ואנושי יותר בממדיו. בדברי אנסה להטביר שדעה זו נבעה בעיקר מחוסר אימון של רב המתוכחים בקריאת תכנית ארכיטקטונית, ובכשרם לראות מן ההצעה את הבנין בגודלו וצורתו הסופיים.

בויכוחים על ירושלים מזכירים לא פעם את הערתו של המהר"ל מפראג על ירושלים של קודש או ירושלים של חול; "ירושלים בעולם הזה על אף שהיא קדושה, מכל מקום היא עיר שקבלה קדושתה, ומפני כך הכל עולים בין קדושים ובין שאינם קדושים". תפישתו ברורה — ירושלים היא עיר חיה, ויחודה הוא בזה שתושביה מעלים את חייהם החמריים לדרגה נעלה של רוח וקדושה. זו תפישה מאד יהודית על הקדושה שבחיים, קדושה המשתלבת עם חיי היומיום, כך היתה ירושלים וכך היא צריכה להמשיך להיות.

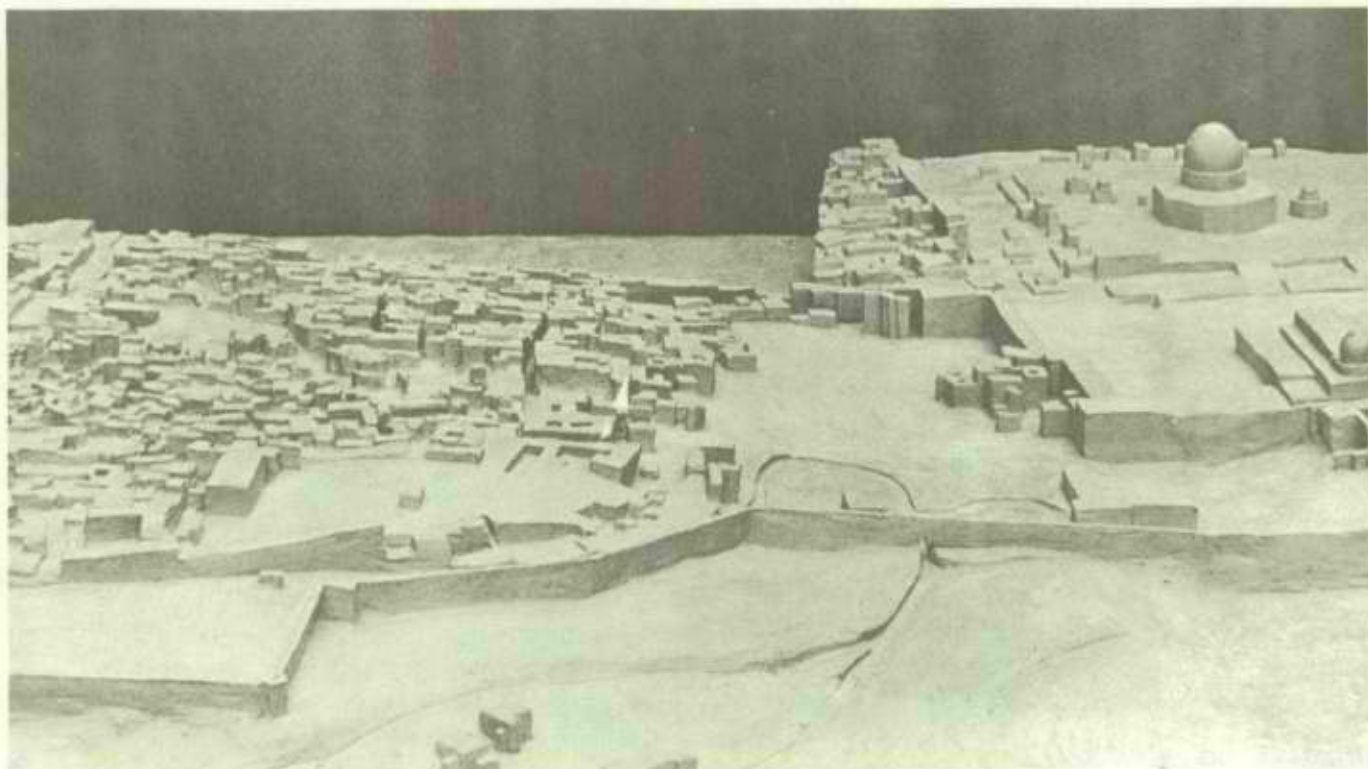
אסור לנו להקפיד את העיר העתיקה כולה ולהשאירה כמוזיאון ענק עם מונומנטים הסטוריים בלבד, אלא לשלב בתוכה תכנים חדשים, ולהפעילה מחדש כחלק חי ותוסס של העיר כולה. העיר העתיקה צריכה לחזור ולשרת את יושביה מחד, ואת הבאים והעולים אליה לרגל מאידך. העיר צריכה להמשיך ולהתפתח. ירושלים היתה כזו בכל תקופותיה — חיו בה אנשים, ועלו אליה לרגל. היו לה תקופות יפות ורעות מנקודת מבט יהודית. כל דור השאיר בה את רישומו והדור שאחריו, בא והוסיף עליו את רישומו שלו. על כן אינני מבין את אלה הרוצים, שדוקא בתקופה בעלת חשיבות היסטורית כה גדולה כתקופתנו, נקפיד את המצב ונשאיר את ירושלים לדורות הבאים כאילו לא קרה דבר בשנת 1967. זו הודאה בחוסר אונים, לומר, שאיננו מסוגלים כיום לבנות בנין יפה ומתאים. יותר מכך, אסור שתשאר תקופתנו בהסטוריה כתקופה המוותרת על היצירה האדריכלית.

כששמעתי לראשונה שאין משחזרים את ה"חורבה", תמהתי, ואמרתי אף אני: היכן הסנטימנטים לאותו בנין שכל כך הרבה אנשים חונכו עליו. אך במחשבה שניה ברור היה לי, שיש כיום לבחון את הדברים באור חדש. הרצון של כולנו הוא שה"חורבה" תהיה שנית לבנין שחיים בו ולא רק נזכרים בו. בניי הדת המקודשים ביותר בכל הדתות בנויים על יסודות ישנים, קדושת המקום ותכנון נשמרים במשך הדורות וצורתו מותאמת לתקופה ולצרכים שבה נבנה הבנין מחדש.

ומכאן למבנה עצמו: —

כלם מסכימים שמאותו יום שהאדריכל התורכי תכנן את ה"חורבה" היא עברה לגולים שונים. בתחילה שמשו כבית תפילה למספר לא גדול של אנשים. בתקופה מאוחרת יותר, לכשגדל הישוב והתרחב, נעשה לבית תפילה מרכזי לכל הישוב והיה צר מהכיל את הבאים אליו ביום חג ומועד. זכורים לי ימי חג אלה, כשאבי היה ממחר לקחתי ל"חורבה" שמה נאחר ולא נוכל להכנס. כמונו היו מתקבצים שם אנשים רבים שלא כולם היו דתיים, כי ה"חורבה" הפכה ליותר מבית תפילה בלבד, היא

הר הבית וחרובע היהודי, מבט כללי עפי' דגם של ל. ק.

שמה כסמל, וקוימו בה גם ארועים לאומיים. עם הזמן קבלה ה"חורבה" שנבנתה כבית תפילה בלבד, תפקיד רחב ורב משמעות, וכך היא חיבת להיות גם כיום 100 שנה לאחר בנייתה. אין צורך להדגיש שאותם אלפים שהשתמשו בבנין, הופכים היום למאות אלפים ומליונים, והרעיון לבנות בנין חדש המתאים לתקופתנו הוא רעיון בריא ונכון.

אם בימי התורכים היה ביכולתם של היהודים לקנות רק חלקת אדמה קטנה, היום — למזלנו — הדבר שונה. יש, איפוא, לתכנן בנין בקנה המדה הנכון, וכזו היא התכנית המוצעת.

לא רק רוח הבנין הישן נשמרת, אלא גם הממדים הפיזיים נשמרים בבנין החדש, החלל הפנימי זהה, כמעט, בממדיו לבנין הישן, אלא שבחלל זה לא נגמר הבנין, סביבו תוכננו חללים נוספים. ישנה התפתחות של חללים מהחלל המרכזי המשמש שיא לחללים משניים קטנים יותר, שאף הם המתקשרים לכללים הייצוגיים המתקשרים הלאה עד לרחובות ולככרות הסמוכים. התפתחות זו אפשר להשוות למעין קליפות, הגורמות לכך שהבנין איננו גוף בודד אלא חלק של כל הסובב אותו. לכל קליפה יש תפקיד משלה; הקליפה החיצונית משמשת בימי חג לאלפי המתפללים הבאים לבית, ובימי חול כמקום מפגש חברתי או לימודי. החללים המשניים מכילים את עזרת הנשים, והרחבה בשעת הצורך לבית האין זו גישה יהודית!

הכנסת. החלל הפנימי מתאים גם לתפילה של יום יום ובממדיו הוא שומר על האופי האנושי של הבית. האדריכל המתכנן ראה מעבר למגרש עליו מוקם המבנה, הוא יצר את מערכת הקשרים שבין הבנין לסביבה, והדבר מתבטא באפשרות החזירה לבנין מכל צדדיו. כמו כן חשב האדריכל על הצורה שבה מתגלה הבנין מן הסביבה הקרובה והרחוקה. אם כי הבנין סימטרי וזהה מכל צדדיו, הוא מקבל קשת שלמה של צורות מכיון שאיננו מתגלה במלואו. הבנין מתגלה משלשה עברים דרך הסמטאות הצרות ובכל פעם נראה קטע קטן ואחר, לפעמים מתגלה קטע מחזיתו אל ציר רחוב (המזכיר את הרחוב הישן לאורך הכותל) לפעמים מתגלית מנת הבנין בלבד, וכל מבט כזה משמש הפתעה, באם יודעים את גודל המבנה רק מצד הככר מתגלית החזית כולה ונתפס גודל המבנה. נראה לי שמתאים גם לכאן תאורו של האדריכל רוניק שספר על הרגשתו כשעמד מול הר הבית לראשונה, והרגיש כמו הר- הרגשה זו חזקה במיוחד מבחוץ, אולם עם הכניסה לתחום הבנין מקבלים החצרות, האולמות והחללים מסיבי גודל אנושי.

יפה עשה המתכנן שהשאיר את הבנין הישן כמות שהוא, נראה לי שיש לשמרו כך, וללא קשוט מלאכותי של ירק ועצים), וזאת כדי לתת בטוי "חורבה" כנכס היסטורי- נצחי. החדש מול הישן ידגיש בהבדל החריף שביניהם את המשכיות.

יש רק לקוות שמערכת החללים, והסמטאות בסביבה שלפיהן תוכנן הבנין עומדים בתאום עם התכנון החדש לעיר העתיקה, כי בקשריו לסביבה מצטין הבנין ובוה כוחו.

נשארה לי רק שאלה אחת שלא קבלתי עליה תשובה, והיא, מדוע אין לעושר החללים הפנימי של הבנין בטוי חיצוני מספיק. בתוך בית הכנסת ישנה אורינטציה ברורה לכיוון ארון הקודש, אך הסימטריה המושלמת של החללים החיצוניים מטשטשת את האורינטציה הזו, כמו כן, החזית השווה מכל הצדדים עושה את מיקום הככר למקרי- חסר, אולי, הפתרון הארכיטקטוני שיחד את הקשר בין הבנין והככר- כפי שפתחתי אני חוזר ומצין שהפרויקט לא הוצג בפרוט, וכן נעדר אדריכל הבנין, דבר המקשה להביע דעה, כי אזלי ישנם רעיונות לאדריכל שלא ירדנו לעמקם.

לסיום, אני מאמין שה"חורבה" בהתחדשותה תהיה אחד המבצעים האדריכליים החשובים והיפים, שאנו עומדים במניהם.

פנינו לקראת הבאות

חרב זאב נוטהולד

נענה בשבח ובתודה לצור ישראל ונאלו, למנחם ציון ובונה ירושלים, אשר זיכה את דורנו לפרוק עול זרים מירושלים השלמה ולהחזירנו לתוכה בשמחה. אינה דומה שיבת ציון אחרי גלות בבל בתום יובל או שבעים שנה לשובנו מגלות אדום וישמעאל אחרי שמונים דור. במשך כל הדורות האלה רבת צררנו ורוששנו, ושכנו ובנינו חורבות ככיבושי יחיד. היום הזה שבנו ככיבוש רבים והעיר תחת ריבונות ישראל. המאמינים בדורנו רואים במעמדנו בירושלים עוד צעד לקראת קיום ייעודנו מפי נביאי ה'. סמוך ובטוח היה לב ישראל כי נשוב ונבנה — לא לשחזר ולשקם את עברנו אלא לחדש ולבנות את עתידנו. מתח התקוה החיינו וקיימנו לראות בנחמות — וכיון שזכינו שומה עלינו לגדול עם גדולת השעה. את העבר אין להשיב, אבל גם אל לנו להתכחש לו. אין אומתנו אומה אלא ברציפותה, ואין תקותנו בארץ ובירושלים אלא קיום רציפות זו של נצח ישראל. כאשר נחפש ביטוי מונומנטלי לשובנו אל עיר הקודש חייבים למזג את רציפות המסורת של תרבותנו המיוחדת עם משאת נפשו של עמנו היום. ביטוי זה יהיה סגולי-יהודי, המתקשר עם סמל הערכין התופסים בנו, ואשר ימלא תפקיד מרומם ליחיד ולציבור. אין ספק כי מבחינה זו מילא בנין בית הכנסת את דרישותינו.

ברם אינו דומה בנין בית כנסת מונומנטלי בירושלים לבנינו בשאר מקומות בעולם. עיר הקודש הרי היא המקום אשר בחר ה' לשכן שמו שם בבית הגדול והקדוש אשר נקרא שמו עליו, בית המקדש על הר הבית; ועוד לא עת בוא, עת בית ה' להבנות. לעומת בית המקדש המיוחל להיבנות במהרה בימינו, צריכים אנו לחשוב ראשית כל על בית הכנסת הנידון כבנין משני וארעי לכל יפגע בכבוד בית הבחירה.

שנית, תחול על בית הכנסת ההלכה: אין בונין בית הכנסת אלא בנובה של עיר — בתחום העיר שבין החומות בולט המקום הזה ברום הרובע היהודי, בחורבת החורבה של רבי יהודה החסיד. מקום זה גבוה אף מגובה בנין אשר על הר הבית.

שלישית, אין להתעלם מנוכחות בניי דת מרכזיים לדתות אחרות, אשר ראו כורח ההיסטוריה לאחוז אחוזת קבר או אחיזה אחרת בתוככי ירושלים. אין כאן המקום להכנס לפרשנות תיאולוגית ולעמוד על ההבדלים. אך שוב רצוננו להדגיש כי הכנסיה וגם המסגד מייצגים שמורות העבר, בתי נכות של שרידים העומדים במרכז פולחנם, עבר אשר חלף ומת; בשתי הדתות האלה אין מרכזן בירושלים אלא ברומי ובמכה. לכן לא יבוא בית הכנסת הנדון כמתחרה להם, לא במשמעותו ולא בתפקידו, אבל המצב הזה מחייב סגנון שיתן ביטוי לצביון הסגולי של מסורת ישראל.

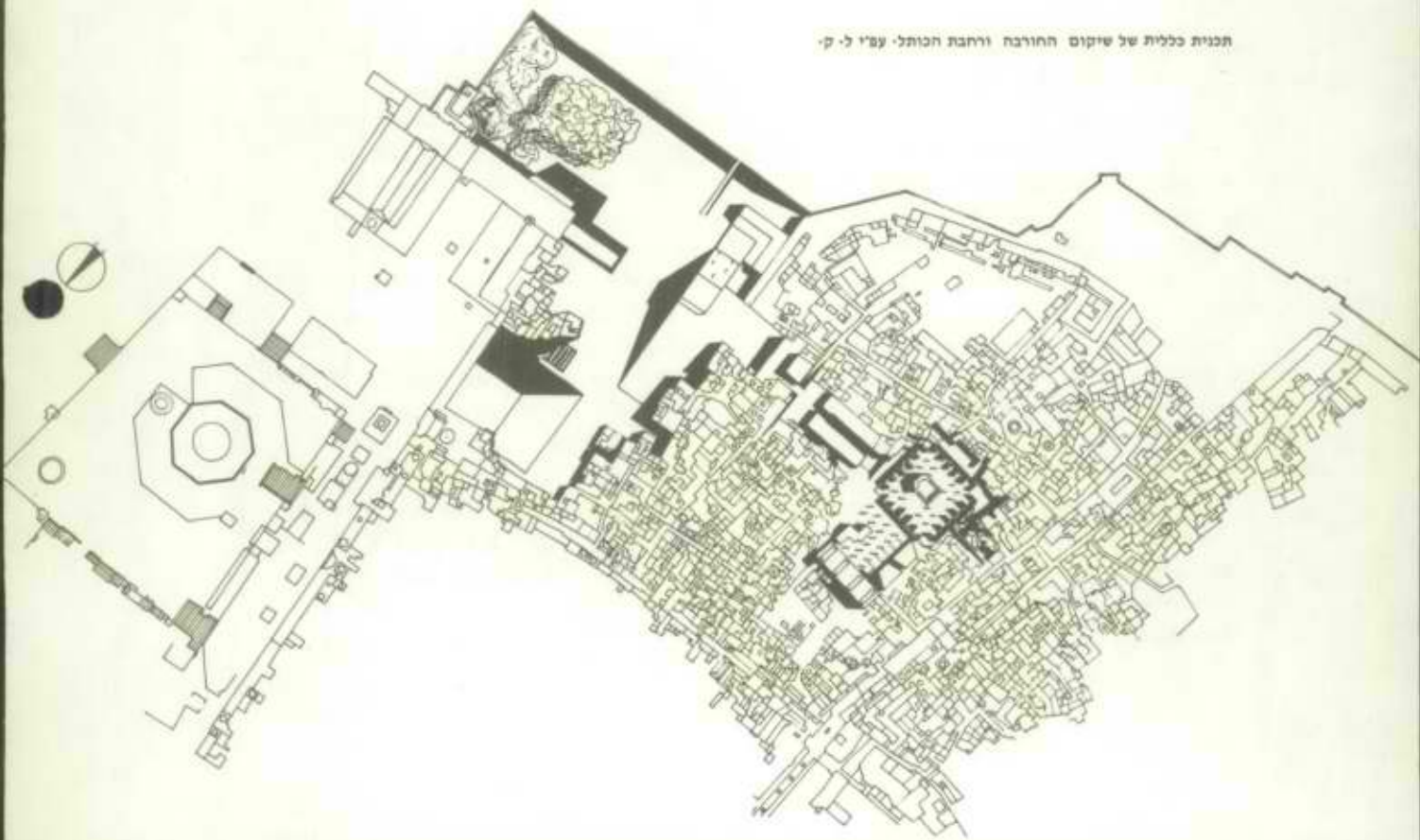
רביעית, קיים אתר מקודש מלבד ומלכר הר הבית אשר מושך את לב ישראל מדור דור: הכותל המערבי. קידוש הדורות הזה ימנע מראש כל אפשרות מבית הכנסת הנדון להתמודד עם המשמעות וכח המשיכה של הכותל המערבי. חויית שובתנו לעיר העתיקה הוכיחה ברושם כביר כי, היום הזה, עולה משמעותה הסמלית והרגשית על כל אתר או מבנה אחר, בין אם הוא קיים או אם הוא עתיד לקום.

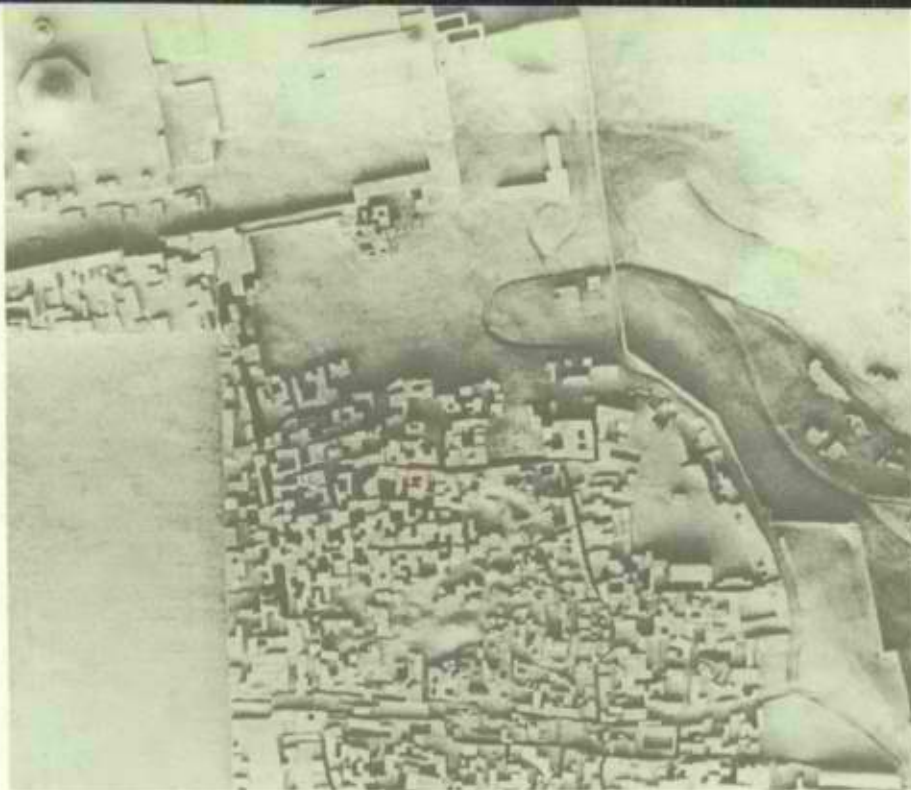
חמישית, אין לתכנן בנין בית הכנסת הזה תלוש מן המציאות. הסיבה בנובה של העיר, החצר בה עמדה "החורבה", שינתה את פניה בידי המחריבים והמחזיקים בה בעשרים שנה האחרונות. כבר התברר לנו כי תושבי הרובע היהודי לעתיד יהיו אוכלוסיה שונה מאלה שצבאו על בתי הכנסת, על בתי מדרש, על הישיבות והשטיבלך שקבעו את האוירה המיוחדת של השכונה. כעת קשה לדעת מי ומי תושביו של הרובע. מאידך ברי לנו כי הבנין הנדון לא יוקם לשרת את הצרכים המסויימים של הסיבה הקרובה בלבד. שאיפתנו להביע בבנינו ענין כללי-ישראלי. בית הכנסת הגדול והמפואר שעמד על תלו במקום הזה

חרג בתפקידיו ממסגרתו המצומצמת של שרות לשכונה. בימי הנאונים עמד פה בנין הישיבה של הנאונים הירושלמיים; הרמב"ן חידש את הבית הזה לבית הכנסת ולישיבה שלו; ובחצרו החל יהודה החסיד וגמרו הפרושים את בנין "החורבה", מושב בית הדין של הר"ש סאלנט, והישיבה הגדולה "עץ חיים". חיום הזה ירושלים היא בירתה של מדינת ישראל, ודרוש בנין ממלכתי המסמל את רציפות המסורת של בית הכנסת ותחית המדינה היהודית. אפילו בגולה היו מוסדות כאלה לריש גלותא ולראשים אחרים שתוכתרו להנהגת הצבור היהודי. אין כוונתנו לקתידרלה מיוחדת, אלא לבנין אשר ישרת את היחיד, הקרוב והרחוק, את הצבור המצומצם ואת הצבור של עצרת מיוחדת, ואת נבחרו העם בהתאסף ראשי המדינה.

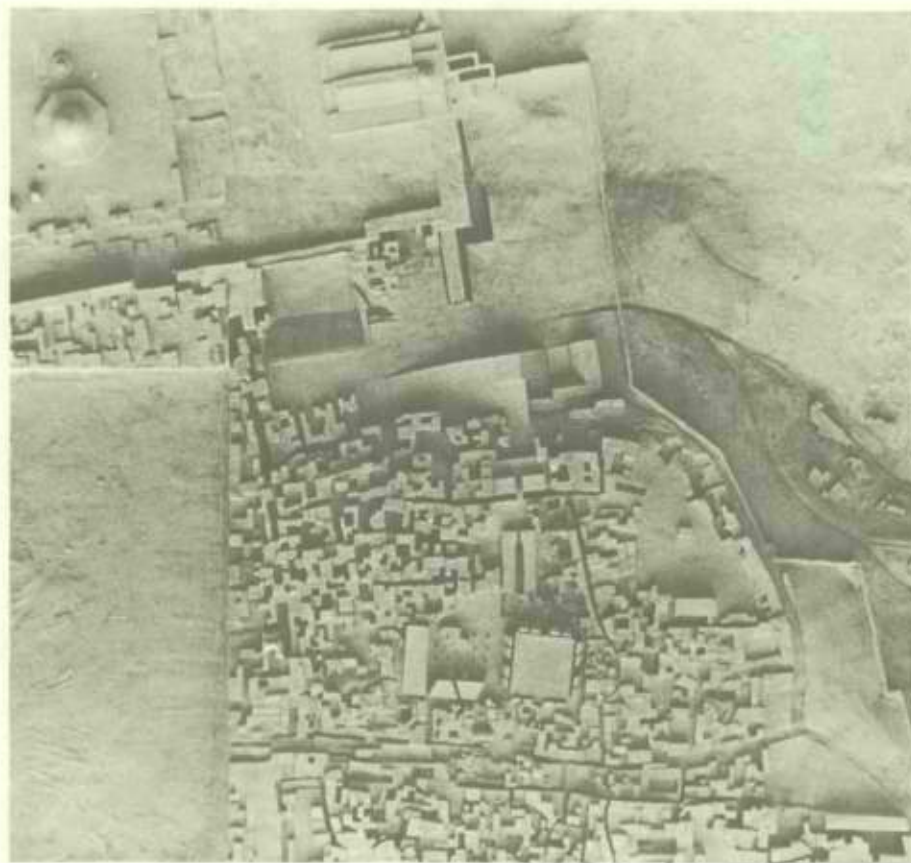
נחזיק טובה לפרופ' לואי קאן אשר יזם התכנית הנדונה לפנינו. דומה כי מצא פתרון לאתגרים ולדרישות שמנינו. יש בה משום התחשבות עם העבר של המקום, ובכל זאת חדש כיאה על ההווה והעתיד. מבחינה טופוגרפית יעמוד הבנין על פסנת "העיר העליונה", בגובהה של עיר ובאתר של בנינים ממלכתיים בימי בית שני. התיכנון מקשר את באי העיר העתיקה עם מסורת ישראל ועם הציבור של כנסת ישראל בהכנסם לבית הכנסת נחלת כל הציבור כולו, כאשר היה נהוג בימי בית שני (נדרים מח ע"א). ואין זה כי אם שער השמים המוביל את באי השער לכותל המערבי ולמערבו של הר הבית. הסגנון החיצוני של המבנה מזכיר לנו את הקלעים של אוהל מועד, המשכן המסמל את עם ישראל בדרך לייעודו, לבוא אל המנוחה ואל הנחלה עם חידוש המקדש, כאשר יוחלף האוהל הארעי לבית קבע. התיכנון הפנימי מבטיח חגיגות ואינטימיות כאחת, מתחשב עם מקום תורה ועם מקום תפלה, ברשות היחיד וברשות הרבים, ועשוי ליצור אוירה של "בית מדרש", ואוירת עצרת למעמדות ממלכתיים. מי יתן ונזכה לראות בנינו בתפארתן לקרב את לב ישראל לאבינו שבשמים ולקרב את האולה השלמה.

תכנית כללית של שיקום החורבה ורחבת הכותל. עמ"ל - ק.

מודל הרובע לסי המבט כיום.

מודל הרובע הכולל את הצעת שיקום התורבה עמי ל-ק.

צילום אוויר משנת 1938 של הרובע היהודי בעיר העתיקה - הכיפה הקדומית של "החורבה".

בית כנסת החורבה — אתמול היום ומחר

אדריכל אחוד סנצל

בית כנסת החורבה היה נקודת ציון בהתפתחותו של הרובע היהודי במאות השנים האחרונות ובעיקר בהתפתחות הישוב האשכנזי בו.

החצר שבה נבנתה החורבה כללה גם בתי כנסת ובתי מדרש נוספים, והיא היתה למעשה המרכז הרוחני-חברתי של הישוב האשכנזי בתקופה בה חלה "התמוצות אוכלוסין" של הקהלה היהודית (מ־3,000 נפש בתחילת המאה ה-19 עד 15,000 בסופה).

יתכן וחצר זו שרשיה עתיקים עוד יותר, אם לקחת בחשבון את שרידי ביכ"ס הרמב"ן (בן 700 השנה) הגובל ממש עם קירו הדרומי של בית כנסת החורבה.

החורבה עצמה היתה בפועל בית הכנסת המרכזי ברובע. עם הידלדלות הישוב היהודי במאה הנוכחית, נתייחדה בעיקר לטכסים וכיר"ב והפכה למעשה לסמל של העבר המפואר יותר של הרובע היהודי.

הבנין עצמו היה בנין נעים הן בחיצוניותו והן בתוכו, אך נטול ערך ארכיטקטוני בפני עצמו. הוא היה למעשה גלגול נוסף של טיפוס הכנסייה הביזנטית שאומצה גם ע"י המוסלמים ונמצאת בשיא הדרה בכנסיות ומסגדי איסטנבול.

שונה היתה התמונה לגבי קו הרקיע של הרובע היהודי בפרט והעיר העתיקה בכלל. כאן התבלטה כיפת בית הכנסת אולם דוקא ב"צניעות" ובהתמוגגות קמעה בנוף הגגות והכפופות (בניגוד לכיפה הדוקרת של ביכ"ס "תפארת ישראל").

כיום עומדים עדיין שרידי הקירות של ביהכ"נ ובעיקר נשתמר הכותל המזרחי שלו. אין בשרידים אלו מלבד הסנטימנט והאסוציאציה של המצב הנוכחי לשם "חורבה" — שום ערך מיוחד אין כאן סגנון מקורי או מימדים שיש לקיר הרודיאני (כמו הר הבית או מערת המכפלה) — או לבית כנסת גלילי מהמאות 2—3 (כפר נחום או ברעם למשל).

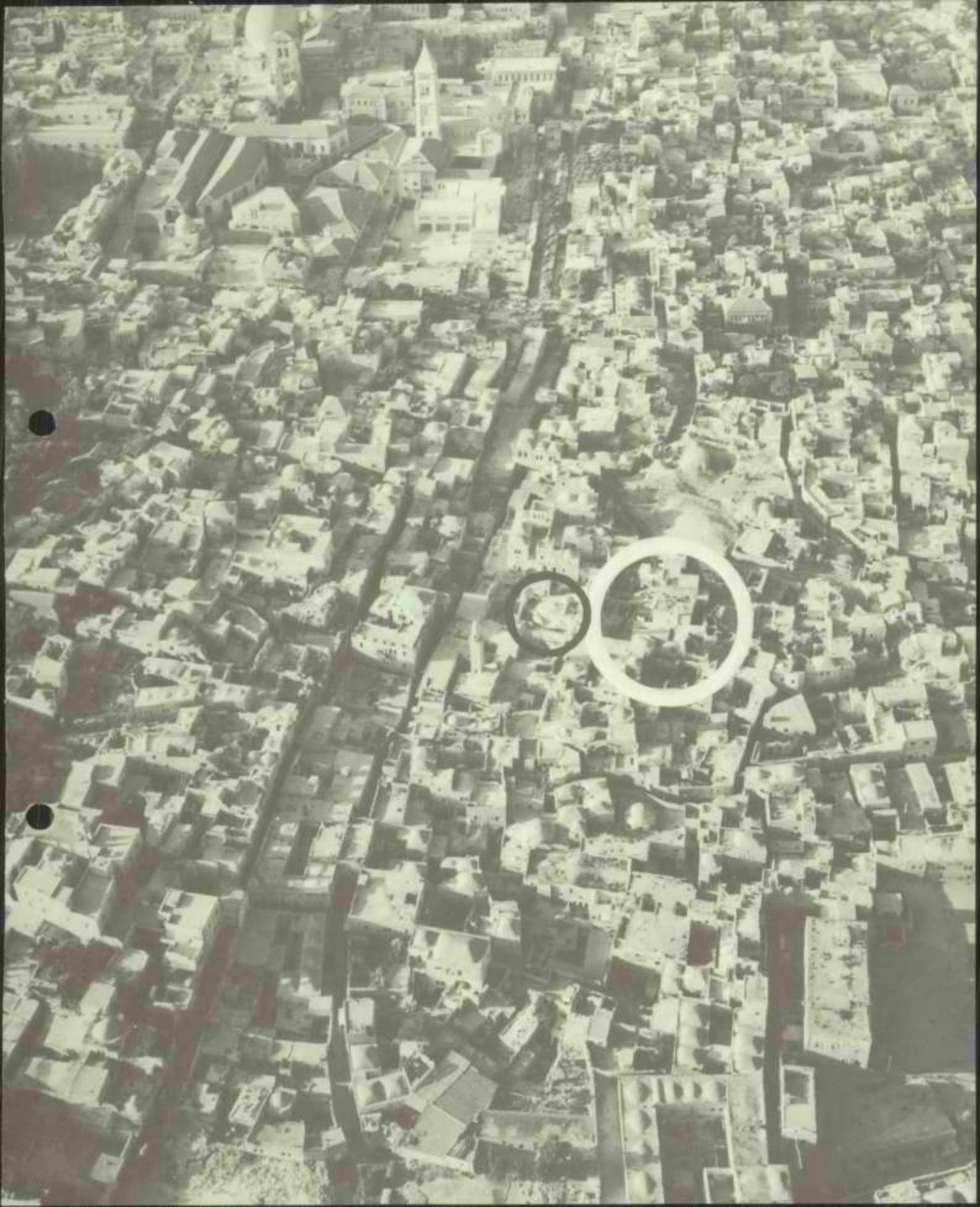
לאור זאת אין למעשה, הצדקה לשמור על שרידי בית הכנסת הקיימים.

כיצד משתלבת אם כן, החורבה בתכניות לשיקום הרובע היהודי?

תכנית האב לרובע היהודי מתכוונת לשמור על המבנה הבסיסי שהיה קיים ברובע היהודי. מרבית הסמטאות שהיו קיימות עד 1948 ימשיכו להתקיים. התכנית רואה את הרובע כרובע מגורים תקין במדת האפשר (600—700 משפחות לכשיושלם השיקום והאיכלוס) — משולב בבתי כנסת ומוסדות שונים (חלק מהם ישיבות) ובמלאכה ומסחר התואמים את אופי הרובע ותנאי העיר העתיקה.

השינויים הגדולים במבנה ומעמד רחבת הכותל משפיעים וישפיעו גם הם על גורל הרובע היהודי. העיצוב הסופי של רחבת הכותל המערבי לא נקבע עדיין, וטוב יהיה אם נצליח תוך העשור הקרוב לממש משימה גדולה זו.

מול 140 הדונם של הר הבית, שהוא כיום קמפוס מקסים וגם מכוווד ביותר (אין בו מסחר בכל צורה שהיא אפילו לא "צלמים") הרי קיים כיום פוטנציאל של 30 דונם, בצורת ר, הפנויים כיום לעיצוב רחבת הכותל. יהיה זה הישג ניכר אם ניתן יהיה להפוך רחבה זו לקמפוס מעוצב ומכוווד, חפשי מכתתיות, רכב ומסחר, ויהיה זה גם הסטאטוס־קוו הטוב ביותר בכל הבעיות הסבוכות של העם היהודי. לעומת רחבת הכותל יהיה מקור כבודו של הרובע היהודי באיכלוס מתאים, במוסדות הולמים (חילוניים או דתיים) במסחר מאופק בבניה מתאימה, ובאחזקה טובה.

בתכנית האב מוצא הקשר בין רחבת הכותל לרובע היהודי את ביטויו בשתי נקודות עקריות :

א- בהקצאת המבנים הסמוכים לרחבה למוסדות ציבור.

ב- במערכת הקשרים בין הרובע לרחבת הכותל. חוט השדרה של קשרים אלו תהיה דרך חדשה, המקשרת את הסמטאות המרכזיות של הרובע הנפגשות כיום ליד בייכנ'ס "תפארת ישראל", ויורדת דרך ככרות, באזרובטמיכות למוסדות שונים אל רחבת הכותל.

מערכת זו היא אשר תקשור למעשה גם את בית כנסת החורבה עם רחבת הכותל. בניגוד לאורינטציה בעבר שהיתה לחורבה אל רחוב היהודים (רחוב שוק מרכזי ברובע) בלבד — הרי בתכנית האב קיימת האפשרות של קשר נוסף מצדה המזרחי — אל מערכת הדרכים היורדות אל הכותל.

אולם יש להדגיש שוב, שאין תכנית האב לרובע רואה את הרובע היהודי כאזור "מיוחד", אלא כרובע מגורים נורמלי שבו משולבים בתי הכנסת העתיקים והמחודשים והמוסדות השונים.

ל ח ו ר ב ה כבית כנסת מרכזי וכנקודת ציון בקו חרקייע של הרובע, בעבר, שמור מקום גם בתכנית האב של הרובע המשוקם. עצם היותה מרכז הפיסי של הרובע, מחזקת נתונים אלו.

2,000—3,000 תושבי הרובע המיועד לא יחיו בסיס מספיק ל"איכלוס" והחזקתו של בית כנסת גדול — מה גם שמספר בתי כנסת נוספים ישוקמו ברובע, נוסף לבתי הכנסת שיהיו בתוך הישיבות המוקמות.

הרובע יהיה אמנם מקום משיכה ליהודים רבים, ואולי בעיקר תיירים מחו"ל — אך בהיות החורבה חלק אינטגרלי מהרובע היהודי, ובהיות הרובע היהודי מקום מגורים לאלפים שלשת אלפים נפש על החורבה להשאר בסדר גודל מתאים.

